

मोहरिते सच्चवयणरस पलिमंथू ('डाणुंग'सूत्र, ५२६)
'भुभरता सत्यवचननी विघातक छे.'

अनुसंधान

प्राकृत भाषा अने नैन साहित्य विषयक
संपादन, सशोधन, भाडिती वगैरेनी पत्रिका : १

संस्वनकार भुनि शीलचंद्रविजयण : हरिवल्लभ भाषाणी
सहायक : कनुभाई शेंड

श्री हेमचंद्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचंद्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि
अमदावाद

१९९३

મોહરિતે સચ્ચવચનરસ પલિમંથૂ ('ઠાણુંગ'સૂત્ર, ૫૨૯)
'મુખરતા સત્યવચનની વિઘાતક છે.'

અનુસંધાન

પ્રાકૃત ભાષા અને જૈન સાહિત્ય વિષયક
સંપાદન, સંશોધન, માહિતી વર્ગરેની પત્રિકા :

૧

સંકલનકાર : મુનિ શીલચંદ્રવિજયજી : હરિવલ્લભ ભાયાણી

સહાયક : કનુભાઈ શેઠ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ
અમદાવાદ

૧૯૯૩

અનુસંધાન (માહિતીપત્રિકા) : ૧

સંપર્ક : હરિવલ્લભ ભાયાણી
૨૫/૨, વિમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩

કિંમત : રૂ. ૧૦-૦૦

પ્રકાશક : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ

પ્રાપ્તિસ્થાન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
૧૧૨, હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

મુદ્રક : કંચનબેન હ. પટેલ
ટેલસ પ્રિન્ટર્સ
૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, અમદાવાદ-૧૩ * ફોન : ૪૮૪૩૯૩

પ્રાકૃત્યન

પ્રાકૃત અને જૈન સાહિત્યના વિષયમાં હાલ જે સંશોધનકાર્ય ચાલી રહ્યું હોય તેને લગતી ટૂંકી માહિતી, કોઈ મહત્વનાં મુદ્દાને લગતી નોંધ અથવા કોઈ નાની જૈન કૃતિનું સંપાદન, અનુવાદ વગેરે, એ વિષયોમાં રસ ધરાવનારને અવારનવાર સુલભ થાય તેવા હેતુથી એક લઘુ પત્રિકા પ્રકાશિત કરવાની હેમ. સ્મ. સં. શિ. નિધિએ અનુકૂળતા કરી આપી છે. આ પત્રિકામાં (૧) મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં (કે કવચિત્ અન્યત્ર) જૈન મુનિવર્યો, સંશોધનસંસ્થાઓ અને વિદ્વાનો દ્વારા જે કોઈ ગ્રંથનું સંપાદનકાર્ય ચાલતું હોય તેને લગતી સંક્ષિપ્ત માહિતી (યથાપ્રાપ્ત ગ્રંથનામ, ગ્રંથકાર, રચનાસમય, હસ્તપ્રતસામગ્રી, વિષય, ભાષા, સ્વરૂપ, ગ્રંથપ્રમાણ અને ગ્રંથના મહત્ત્વ અનુસાર), (૨) ભાષા, ઇતિહાસ, સાંસ્કૃતિક પરંપરા વગેરેને લગતા ચાલી રહેલ સંશોધનકાર્યની માહિતી, (૩) કોઈ નવા સંશોધનાત્મક મુદ્દાને લગતી ટૂંકી નોંધ—વગેરેનો સમાવેશ કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે. અમારી વિનંતીને માન આપીને સંશોધકોએ મોકલેલી માહિતીને આધારે તથા સહેજે જે જાણકારી મળી શકી તેને આધારે આ પહેલા અંકમાં સામગ્રી રજૂ કરી છે. આરંભે ટૂંકી સંશોધનાત્મક નોંધો પણ આપી છે. આ પ્રયાસને ઉપયોગી બનાવવામાં જે વિદ્વાનોનો સહકાર મળ્યો તેમના પ્રત્યે તથા આર્થિક પ્રબંધ કરી આપવા માટે ટ્રસ્ટ પ્રત્યે આભારનો ભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સંકલનકાર:

અનુક્રમશિકા

પ્રાસ્તાવિક

અન્વેષણ

૧-૨૧

૧. 'પ્રથમાનુયોગ'ના ચૌદમી શતાબ્દી લગભગના એ ઉદ્દેશ્યે શીલચંદ્રજિવ્યજી
૨. પૂર્વીય પ્રાકૃતોના એક તદ્દિત પ્રત્યય વિશે કે. આર. ચન્દ્ર
૩. સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રાકૃત પ્રત્યય હવ કે. આર. ચન્દ્ર
૪. હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલ ત્રણ ઉદાહરણો વિશે હ. ભાયાણી
(૧) 'શમણે ભયવં મહાવીણે'. (૨) 'જિણ્ણે ભોયણમરોઓ'.
(૩) સિંહપદ છંદનું ઉદાહરણ.
૫. કેટલાક પ્રાકૃત શબ્દો અને પ્રયોગો હ. ભાયાણી
(૧) નિર્ધારણવાચક ક્રિયાવિશેષણ બલે. (૨) આશ્રયવાચક ક્રિયા-
વિશેષણ કટરિ. (૩) નિંદાવાચક સં. આદહ્-. (૪) સં. શીન 'થીજ્જેલુ',
થીનુ'. (૫) પ્રાકૃત લક્કુલ્લુર 'ઊંયા ઊઠ્ઠલુ'. (૬) 'ફેટ્ટા 'ઠી'ક'.
(૭) પ્રાકૃત મેજ્જલ્લ 'ભીરુ, ખીકલ્લ'.
૬. થોડાક વિશિષ્ટ શબ્દો નારાયણ કંસારા
૭. થોડાક અપભ્રંશ પરંપરાના ભાષાપ્રયોગ બળવંત બની
૮. કનસુંદરસૂરિકૃત 'સૂડાખહોતેરી' કનુભાઈ શેઠ

સંશોધન-વર્તમાન

૨૨

ત્રંથ-સંપાદન

અધ્યયન

૩૨

સંક્ષેપ, અનુવાદ, પુનર્મુદ્રણ

૪૧

અન્વેષણ

‘મ્રથમાનુયોગ’ના ચૌદમી શતાબ્દી લગભગના બે ઉલ્લેખ

રાગ શાલિવાહનના સમકાલીન જૈનાચાર્ય શ્રીકાલિકાર્યે રચેલા ‘પદમાણુ-ઓગ’નો ઉલ્લેખ ‘આવશ્યક-નિયુક્તિ’-‘ચૂલ્કિ’-‘વૃત્તિ’, ‘પંચકલ્પ-લાખ્ય’-‘ચૂલ્કિ’, ‘વસુદેવહિંડી’, ‘નંદીસૂત્ર’, ‘સમવાયાંગ’ ઇત્યાદિ પ્રાચીન આગમિક ગ્રંથોમાં તથા ચરિત્રગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉલ્લેખોના આધારે ‘પદમાણુ-ઓગ’માં મુખ્યત્વે તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનું વર્ણન હોવાનું જાણી શકાય છે. મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનું નિરૂપણ કરતા આ ગ્રંથમાં અનુષંગે અન્યાન્ય વિવિધ પદાર્થો કે વિચારોનું નિરૂપણ થયું જ હોય. આ પદાર્થો કેવા હોઈ શકે તેનો અણુસાર આપતી અને અઘાવધિ પ્રાચ: અક્ષત જણાતી બે ગાથાઓ એક હસ્તપ્રતિભંધી મળી આવી છે. આ ગાથાઓનું મૂળ સ્થાન શોધવાનો ધ્યાસાધન પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સ્થાન હજી જાણ્યું નથી. કોઈ જ્ઞાતાને આ સ્થાનનો ખ્યાલ હોય અથવા જડી આવે, તો આ વિષય પર વધુ પ્રકાશ પાડી શકાય. ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે :

૧. નવ-સત્ત-ફળો પાસો, નાગો કીલવણ જિણં વાસં ।

તિ-વળ-ફળાઈ સુપાસો, મળિઓ પદમાણુઓગસ્મિં ॥

‘નવ અને (અથવા) સાત ફળાવાળો પાશ્વ’ (યક્ષ ?) નાગ પાશ્વજિનની પાસે બેસે છે (પાશ્વજિનને રમાડે છે-શોભાવે છે). ત્રણ અને (અથવા) પાંચ ફળા (હોય તે) વડે સુપાશ્વનાથ (જાણવા, એમ) ‘મ્રથમાનુયોગમાં કહેલ છે.’ અલખત, આ તો જિનચરિત્ર સાથે સ્પષ્ટ સંબંધ ધરાવતો મુદ્દો ગણાય.

૨. ણગણ ચ વશદ્ઠા, કીરહ ગુરુણા વિ સ્મિંતેગ ।

પદમાણુઓગ-વળવાઈ-સુત્તઓ જહ જિણ-દ્ઠવળા ॥

—“આ (બહુપ્રસિદ્ધ અક્ષરણ વરાહણ વા । આવ. નિ. ગા. ૧૪૩૨ ના અનુસંધાનમાં પ્રસ્તુત ગાથા હોવાથી, તે ગાથામાં વર્ણવેલ અક્ષ, વરાટક, કાષ્ઠ, પુસ્તક, ચિત્રકર્મ વગેરે બધાંની પ્રતિષ્ઠા ગુરુ દ્વારા સૂરિમંત્ર વડે કરવામાં આવે છે, જેમ ‘મ્રથમાનુયોગ’ (ગત ?) પ્રણવ આદિ (કે પ્રણાવથી શરૂ થતાં ?) સૂત્ર (મંત્ર ?) વડે જિનસ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) થાય તેમ).

આ ગાથાના આધારે 'પદમાભ્યુઓગ'માં જિનપ્રતિષ્ઠા જેવા વિષયોનો પણ સમાવેશ હશે તેમ કલ્પી શકાય.

આ પછી આ હસ્તપ્રતિમાં, આ વાત સાથે જ સંબંધ ધરાવતી નીચેની ગાથા જેવા મળે છે :

ગુરુ-મૂલુ-ચ્ચિય નિઙવં (?). પઙ્કમણં પિ ફુઙ્કમિહ વિગિહ્દિટ્ઠં ।

ગુરુ-વિરહે તદમય-વિહિણ ઠવળા ય ગુરુ-સરિસી ॥

અર્થાત્ 'ગુરુની સાક્ષીએ જ નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરવાનું સ્પષ્ટતઃ નિર્દેશાયુ છે તેથી ગુરુની અવેષ્ટમાં તે (કે તેમની) અમૃત વિધિ વડે (થયેલી) સ્થાપના પણ ગુરુ સમાન જ (જાણુની)'

આ છેલ્લી ગાથા 'આવશ્યક-સૂત્ર'ની હોવાનું પ્રતિમાં લખેલું છે. તે પરથી ઉપરોક્ત બે ગાથાઓ પણ 'આવ. સૂત્ર'માં (કે અન્યત્ર) હોવાની કલ્પનાથી તે રીતે તપાસ કરી. પરંતુ હજી જડી નથી.

એ ગમે તેમ, પણ આ ગાથાઓમાં આવતા 'પદમાભ્યુઓગ'ના તથા તેમાં રજૂ થયેલા બે વિષયોના નિર્દેશને લીધે તે ગાથાઓ આપણા માટે મૂલ્યવાન બની રહે છે. જે પ્રતિમાં આ ગાથાઓ છે, તે પ્રતિના આદિ-અંતનાં કેટલાંક પત્રો નથી. પરંતુ તેની લખાવટ, માપ, મધ્યમાં છેદ વગેરે સ્થિતિ જેવાં તેનું સ્વરૂપ મુષ્ટિપુસ્તક પ્રકારનું છે, અને અનુતાડપત્રકાલીન એટલે કે ૧૪મા સૈકાની તે પ્રતિ હોવાનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે. ડોઈ અભ્યાસી મુનિરાજે, પોતાના અધ્યયન વાચન દરમિયાન પોતાને રૂચેલા-અપતા-ઉપયોગી વિવિધ શાસ્ત્ર સંદર્ભો આ પ્રતિમાં નોંધ્યા હોઈ, અંગત નોંધપોથી-સ્વરૂપની આ પ્રતિ છે તેમ માની શકાય. આમાં ક્યાંક મૂળ સ્થાનનો ઉલ્લેખ છે અને ઘણાં સ્થળે તે નથી.

શીલચન્દ્રવિજય

*

પૂર્વીય પ્રાકૃતોના એક તાર્કિક પ્રત્યય વિશે

—ક પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ સ્વરમાં ફેરફાર એ અર્થ-માગથી અને અશોકકાલીન પૂર્વ ભારતની ભાષાની એક વિશેષ લાક્ષણિકતા છે.

પ્રા. નલિની બલપીર (પેરિસ, ફ્રાંસ) પોતાના એક સંશોધનલેખમાં ('Morphological evidence for dialectal variety in Jaina Māhārāstri', Dialectes dans les littératures indo-arye-

nes' ૧૯૮૬, પેરિસ-એ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત) જણાવે છે કે આગમ-નિયુક્તિ ('આચારાંગ', 'દશવૈકલિક' અને 'ઓધ')-સાહિત્યની ભાષામાં, સંસ્કૃતના તુલના-વાચક પ્રત્યય -તર-નુ- સ્વાર્થિક પ્રત્યય -ક-લાગીને જે-તરક-એવું રૂપ થાય છે, તે-તરાંગ-રૂપે મળે છે. એટલે કે પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ સ્વરમાં બદલાઈને પ્રયોજાયેલો મળે છે. જેમ કે વિપુલતરાંગ, અન્નતરાંગ, મૂલાંગ, મુહુત્તાંગ વગેરે. એ લેખ ઉપરની ટિપ્પણીમાં તેમણે (૧) અશોકના પૂર્વી ભારતના શિલાલેખોમાં, (૨) 'ભગવતી-સૂત્ર' જેવા અર્ધભાગધી આગમગ્રંથમાં, તથા (૩) સંસ્કૃત નાટક 'મૃચ્છકટિક'માં આવતા પાત્ર શકારની ભાષામાં આવા જ પ્રયોગો (-આક-, -ઈક-, -ઊક-) મળતા હોવાનો નિર્દેશ ક્રમશઃ એચ. ડ્યુડર્સ, એ. વેબર અને પિશેલને આધારે કર્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન અર્ધભાગધી ભાષાના મૂળિયાં છેક અશોકકાલીન પૂર્વી ભારતની ભાષા સુધી પહોંચે છે, અને અર્ધભાગધીની અમુક વિશિષ્ટતાઓ નિયુક્તિઓની ભાષામાં પણ ઊતરી આવી છે.

ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણોને અનુરૂપ પ્રયોગોનાં થોડાંક ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અશોકના શિલાલેખ : ચિલાતીક, ચિલાયિતીક, લજ્જક.
૨. 'ભગવતીસૂત્ર' : લુહ્ણાગ ।
૩. અર્ધભાગધી આગમગ્રંથોમાં અન્યત્ર : મુહુત્તાંગ ('આચારાંગ'), પિલાગ- (વિટક) ('સૂત્રકૃતાંગ'), અનાઈય ('સ્થાનાંગ', 'પ્રથમ વ્યાકરણ', 'જ્ઞાતાધર્મકથા.')
૪. 'મૃચ્છકટિક' : ચાલુદત્તાક, વાસુદેવાક, પુત્તાક.

કે. આર. ચન્દ્ર

*

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય રૂઢ

હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં (૮.૪.૪૩૯) -રૂઢ પ્રત્યય અપભ્રંશ ભાષાના સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે નોંધ્યો છે. પિશેલ હેમચન્દ્રને ટાંકાને કહે છે કે (૬ પૃષ્ઠ) કે મૂળે એ હેત્વર્થક પ્રત્યય છે, જેનો પ્રયોગ સં. ભૂ. કૃ. માટે થયો છે. ડો. મ. વિ. તગારે પ્રમાણે ('હિસ્ટોરિકલ ગ્રામર ઓવ અપભ્રંશ, પૃ. ૧૫૧) પશ્ચિમી અપભ્રંશની ૧૧ મા-૧૨ મા સૈકાની કૃતિઓમાં એનો અત્યલ્પ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંતની અપભ્રંશ કૃતિઓમાં આ પ્રત્યય જોવા મળ્યો નથી. પરંતુ અમારા અધ્યયન પ્રમાણે એના પ્રયોગો 'વસુદેવહિંડી' (પ્ર. ખંડ. પ્રથમ અંશ)માં મળે છે. અમુક જગ્યાએ આ પ્રત્યય ભૂતકૃદંત અથવા તો સં. ભૂ. કૃ. ના અર્થમાં પણ લઈ શકાય છે, છતાં અમુક જગ્યાએ તો —હરવાણું રૂપ સ્પષ્ટપણે સં. ભૂ. કૃદંત હોવાનું ગણવું પડે તેમ છે. બંને પ્રકારનાં ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે.

૧. બંને પ્રકારના અર્થની સભાવનાવાળા પ્રયોગો :

- (૧) નારદો ઊપધૃતિ ગણપહેલુ વિજનીહરગર્ભય પત્નો ય મેહકૂટં.
(પૃ. ૯૩, પં. ૧૭)
- (૨) દેવો ય તમિહરએ મનિજી ઉપધૃત્તો ગણપુદેસં. (પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૫)

૨. સ્પષ્ટપણે સં. ભૂ. કૃ. ના પ્રયોગો :

- (અ) ...તિ પલણ્ણિ ઉચ્ચો ડિઓ. ('એમ બોલીને પોપટ થોભી ગયો.'
(પૃ. ૧૦૫, પં. ૧૨)
- (બ) આદોસિયં નારએણુ મહયા સહેણુ.....રુપિણ્ણી હીરં, ઠંસેઈઉ
અહં સહિ તિ. (પૃ. ૯૬, પં. ૧૬)

('રુકમિણીનું અપહરણ થઈ રહ્યું છે, બળ વાપરીને (તેને)
રોકો-અવરોધો')

ડૉ. આલ્ડોર્ફના 'વસુદેવહિંડી'ની ભાષા પરના લેખમાં આ પ્રત્યયની નોંધ લેવાઈ નથી. ('બુલેટિન ઓવ ધ સ્કુલ ઓવ ઓરિએન્ટલ એન્ડ એથિકલ સ્ટડીઝ', ૮, ૩૧૯ અને પછીનાં)

અશોકના શિલાલેખોમાં, લંકાના એક અભિલેખમાં અને ઔદ્ધ સંસ્કૃતમાં હેત્વર્થક કૃદંતના —તું—પ્રત્યયનું—તુ રૂપ સંબંધક ભૂતકૃદંતના અર્થમાં વપરાયેલું જોવા મળે છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ —તુ પ્રત્યય સં. ભૂ. કૃદંતના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો જ છે.

સંબંધક ભૂતકૃદંતના —તૂળં અથવા તો—તૂળ નો—તું અને પછી—તુ એવી રીતે વિકાસ થયો હોય એમ પણ માનવામાં કોઈ બાધા નથી. અર્થાત્ એક

આજુ -તું અને ખીજી બાજુ -તૂળ આ બન્નેતું -તુ રૂપે પરિવર્તન થયું અને હેત્વર્થક તથા સં. ભૂ. કૃ. એકરૂપ થઈ ગયાં. બન્ને પ્રત્યયો લાગતા પહેલાં ધાતુમાં હકાર ઉમેરાય જ છે. એટલે -હઉં (-હતું) અને -ઝળ, -હઝળ (-હતૂળ) અને છે. તગારે જે એવો ખુલાસો આપે છે કે સંસ્કૃત સં. ભૂ. કૃ. ના -ય પરથી -હય, પછી -હઝ અને પછી -હઝ થયો એ આ વિચારણાના પ્રકાશમાં સ્વીકાર્ય બનતું નથી.

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે એક બાજુ હેત્વર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય -હઉં નો અંત્ય અનુસ્વાર લુપ્ત થઈને -હઝ બન્યો. ખીજી બાજુ સં. ભૂ. કૃ. ના પ્રત્યય-તૂળનો -ઝળ, પછી -ઝળ, -હઝ (-હઝ) અને -હઝ એ રીતે વિકાસ થયો. એમ બન્ને પ્રત્યયો એક બીજા સાથે ભળી ગયા. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રત્યયના સૌથી જૂના પ્રયોગ 'વસુદેવહિંડી'માં આપણને મળે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાનીમાં સં. ભૂ. કૃ. નો પ્રત્યય -હઝ છે, જેના પરથી અવા. ગુજમાં -હ પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે. *

કે. આર. અન્ન-દ્ર

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલ ત્રણ ઉદાહરણો વિશે

(૧)

'શમ્ભુ લયલ' મહાવીરે'

હેમચંદ્રાચાર્યે માગધીનાં લક્ષણ આપતાં, શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન જૈન આગમસૂત્રોની ભાષા અર્ધમાગધી હોવાનું જે કહેવાયું છે તે ધણું ખરું તો ('પ્રાયઃ') પહેલી વિભક્તિ એકવચનમાં અકારાન્ત નામના અંત્ય અ-કારનો ઇ-કાર થાય છે એ લક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવાયું છે, નહીં કે તે પછી દર્શાવેલાં સકારનો ઘકાર, રકારનો લકાર વગેરે લક્ષણોને પણ ગણતરીમાં લઈને ('સિદ્ધહેમ', ૮-૪-૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિ). આમાં 'ધણુંખરું' ('પ્રાયઃ') એ શબ્દ મહત્વનો છે.

શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપતાં, ૨૬૫મા સૂત્રમાં, 'નામના અંત્ય નૂનો, પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતા પહેલાં, મ્ (અનુસ્વાર) થાય છે.'-એ નિયમના ઉદાહરણ તરીકે સમગ્રે મગલં મહાવીરે એ શબ્દજૂથ આપેલું છે. વજ્રસેનવિજયજીએ તે 'કલ્પસૂત્ર'ના પહેલા સૂત્રમાંથી ઉદ્કૃત હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ('પ્રાકૃત વ્યાકરણ',

* મૂળ લેખ અંગ્રેજીમાં ગુજરાત મુનિવર્સિટીના સંશોધન સામયિક 'વિદ્યા'માં (ઓગસ્ટ ૧૯૭૮, પૃ. ૧૬૭-૧૭૦) પ્રકાશિત.

ઉદ્ઘાટરણસૂચિ, પૃ. ૨૬). પરંતુ એ જ શબ્દો આગમગ્રંથોમાં અન્યત્ર અન્યે સ્થળે પણ મળે છે. અહીં એ હકીકત નોંધીએ કે સૂત્ર ૨૬૪ નીચે આપેલ ઉદ્ઘાટરણ મયવં તિથં પવત્તેહ એ પણ ‘કલ્પસૂત્ર’માં મળતું હોવાનો વજ્રસેન-વિનયજીએ નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉક્ત અને ઉદ્ઘાટરણો ‘શૌરસેની’નાં ઉદ્ઘાટરણ તરીકે આપેલાં છે, તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે આગમોની ભાષા તો અર્ધભાગધી છે, તો તેમાંથી શૌરસેનીનાં ઉદ્ઘાટરણ કેમ આપ્યાં છે ? પણ સૂત્ર ૩૦૨ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે : વિશેષ પરિવર્તનો આદ કરતાં માગધીમાં શૌરસેની અનુસાર (તથા સૂત્ર ૨૮૬ અનુસાર, પ્રાકૃત પ્રમાણે પણ) ફેરફાર થાય છે—સૂત્ર ૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિમાંથી પણ આ આપતનું સ્પષ્ટીકરણ મળી રહે છે.

હવે આ સંબંધમાં સૂત્ર ૩૦૨ નીચે આપેલું એક ઉદ્ઘાટરણ ખાસ નોંધ-પાત્ર છે. આપણે ઉપર સૂત્ર ૨૬૫નું જે ઉદ્ઘાટરણ નોંધ્યું છે, તે જ ઉદ્ઘાટરણ અહીં શમણે મયવં મહાવીલે એવા રૂપે આપેલું છે. આ ઉદ્ઘાટરણ પણ કોઈ આગમગ્રંથમાંથી જ લેવાયાનું આપણે માની શકીએ. અને તો જે સમસ્ય ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે હેમચંદ્રાચાર્યની સમક્ષ આગમગ્રંથોની જે હસ્તપ્રતો હતી તેની ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું ? હેમચંદ્રાચાર્ય અનુસાર (સૂત્ર ૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિ) આગમોની અર્ધભાગધીમાં ‘નામાન્ત અકારનો ણકાર થાય’ એવા લક્ષણ સિવાય, કવચિત માગધીનાં અન્ય લક્ષણો, શૌરસેનીનાં લક્ષણો અને પ્રાકૃતનાં લક્ષણો પણ મળે છે. એ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યનું લક્ષણનિરૂપણ તે સુસંગત જ છે. પણ આપણી પાસે આમાંથી એ હકીકત આવે છે કે કોઈક આગમગ્રંથની હેમચંદ્રાચાર્યને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતમાં શમણે મયવં મહાવીરે, તો કોઈક હસ્તપ્રતમાં શમણે મયવં મહાવીલે એવો પાઠ હતો.

આના પરથી એક અટકળ એવી થઈ શકે કે ‘કલ્પસૂત્ર’ જેવા વધુ પ્રચલિત અને પ્રચારમાં વધુ રહેતા ગ્રંથની મૂળ ભાષા પર ઉત્તરકાલીન પરિવર્તનોનો (માહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત માટે જે લાક્ષણિક છે તેવા ફેરફારોનો) પ્રભાવ પડ્યો હોય, પરંતુ ‘આચારાંગ’ જેવા ગ્રંથોની તત્કાલીન હસ્તપ્રતમાં મૂળ ભાષાનાં લક્ષણો કેટલેક અંશે જળવાઈ રહેલાં હોય. શમણે મયવં મહાવીલે એ ઉદ્ઘાટરણ માગધી તત્ત્વે જેમાં જળવાયાં છે એવી, ‘આચારાંગ’ જેવા સૂત્રની હસ્તપ્રતમાંના પાઠને આધારે હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યું હોય.

૨. 'જિણ્ણે ભોયણુમત્તેઓ'

પ્રાકૃત સં. જીર્ણનું જુળ્ણ થતું હોવા ઉપરાંત જિણ્ણ પણ થાય છે એના ઉદાહરણ તરીકે સિદ્ધે. ૮-૧-૧૦૨ નીચે જિણ્ણે મોઝ્ણમત્તેઓ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે. વજ્જસેનવિજ્જયણ્ણએ તે સંદર્ભે, તુલના માટે નીચેનો ગાણીતો શ્લોક આપ્યો છે ('ઉદાહરણસૂચિ', પૃ. ૬) :

જીર્ણે મોઝ્ણમાત્રેયઃ, કવિટઃ પ્રાણિનાં દયા ।
 બ્રહ્મસ્તિરવિસ્વાવઃ, પંચાલસ્ત્રીપુ માર્દવમ્ ॥

પ્રભાચંદ્રસૂરિના 'પ્રભાવકચરિત'માં (પ. સ. ૧૨૭૮) (સં.પા. જિનવિજ્જય મુનિ, સિં. જૈ. ગ્રં. ૧૩, ૧૯૪૦, પૃ. ૩૯, પદ્ય ૩૨૦) એ જ શ્લોક પાદલિખા-ચાર્યના ચરિતમાં આપેલો છે. આમાં પ્રથમ એ છે કે આ શ્લોક મારી ગાણુ પ્રમાણે મૂળે સંસ્કૃતમાં જ છે. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉદાહરણમાં તેનો એકાંશ-પ્રથમ ચરણ-પ્રાકૃતમાં છે, તે દર્શાવે છે કે તેમને ઉપલબ્ધ કોઈક ગ્રંથમાં તે શ્લોક પ્રાકૃતભાષામાં હોવા જોઈએ, કેમ કે ઉદાહરણના પ્રામાણ્યનો આધાર તે શબ્દો વસ્તુતઃ કોઈ ગ્રંથમાં મળતા હોય એ હકિકત પર રહેલો છે.

[પૂરક નોંધ : ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીની, 'સિદ્ધિહેમ' વ્યાકરણના સૂત્ર ૮-૧-૧૦૨માં શ્રીહેમાચાર્યે પ્રયોજેતા ઉદાહરણુ 'જિણ્ણે મોઝ્ણમત્તેઓ' અંગે, એ પંક્તિ ધરાવતો મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, કોઈક ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષામાં હોવા જોઈએ એવી અટકળ, તદ્દન સાચી છે. એ શ્લોક 'આવશ્યક-ચૂર્ણિ'માં મળી આવ્યો છે.

'આવશ્યક-નિયુક્તિ'ની ૮૭૬મી ગાથામાં 'સંક્ષેપ-સામાયિક'નું વર્ણન છે. આ પ્રસંગે ચૂર્ણિકારે એક નાનકડી કથા નિરૂપી છે, તેમાં ચાર ઋષિઓ એકેક લાખ શ્લોક-પ્રમાણ ચાર સંહિતાઓ જિતશત્રુ રાગ્નને સંભળાવવા જાય છે, ત્યારે સંક્ષેપરુચિ રાગ્નના સૂચનથી તેઓ પોતપોતાની સંહિતાનો સાર એકેક ચરણમાં વર્ણવે છે. એ ચાર ચરણો મળીને અનતો શ્લોક તે જીર્ણે મોઝ્ણમાત્રેયઃ એ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક જ છે. 'આવશ્યક-ચૂર્ણિ'કારે તેનું પ્રાકૃતરૂપ કે રૂપાંતર આ રીતે આપ્યું છે :

'જિણ્ણે મોઝ્ણમત્તેઓ, કવિલો પાણિં દયા ।
 બ્રહ્મસ્તીરવિસ્વાસો, પંચાલો ત્થીસુ મદ્ધવં ॥

(મુદ્રિત પ્રતિ, પૃ. ૪૯૮)

આથી શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય સામે 'આવશ્યક-ચૂલ્કિ'નો આ સંદર્ભ હોય અને તેમાંથી તેમણે ૮-૧-૧૦૨ એ સૂત્રમાં આ શ્લોકનો એકાંશ ઉદાહરણુ લેખે મૂક્યો હોય તે સિદ્ધ થાય છે. સાથે જ, નામૂલં લિહવતે ક્વિંચિત્-ની તેમની રચનાનીતિ પરત્વે આદર પણ વધી જાય છે.

શીલચન્દ્રવિજય.]

૩. સિંહપદ છંદનું ઉદાહરણુ

હેમચન્દ્રાચાર્યે 'છંદોનુશાસન'માં જે છંદોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં આપેલાં છંદોના ઉદાહરણુ તેમણે પોતે રચેલાં છે. એ ઉદાહરણુમાં તે તે છંદનું નામ પણ ગૂંથી લીધેલું છે. અપ્ત્રિંશ વિભાગમાં આપેલું સિંહપદ નામના છંદનું ઉદાહરણુ (એ દ્વીપદી છંદમાં પ્રત્યેક ચરણમાં ૪+૪+૪+૪, ૪+૪, ૪+૪+૪+૨ = ૩૮ માત્રા હોય છે) નીચે પ્રમાણે છે :

જવય-રસ-રંજિય-વર-કામિણિ-પય-પડિમિમિહિ લંછિ યર્ધં જિ કિર આસિ સપ્ત ;
સંપ્ત હય-ગય-રુહિરાગુણુ-સીહ-પય-પકિચ તુહ રિઉ-ધરઘં તિ પેચ્ચિયહિં ॥
(૭, ૫૧.૧)

'તારા શત્રુઓના જે પ્રાસાદો સદાયે અળતાથી રંગેલાં સુંદરીઓનાં ચરણોનાં પગલાંથી અલંકૃત હોવાનું' લોકવિદિત હતું, તે પ્રાસાદો હવે સિંહનાં, હાથીઓને હણતાં લોહીથી લાલ થયેલાં પગલાંના ડાઘથી મલિન બનેલાં દેખાય છે.'

આમાં 'રઘુવંશ'ના સોળમા સર્ગમાં આપેલા અયોધ્યાની પડતીના વણનમાં આવતા એક ચિત્રનો જ આધાર લીધો હોવાનું જણાય છે. તે પદ નીચે પ્રમાણે છે :

'સોપાનમર્ગેષુ ચ યેષુ રામા, નિક્ષિપ્તવત્યશ્રણાન્ સરાગાન્ ।
સઘોહત-ન્યંકુભિરક્ષ-દિગ્ધં, વ્યાઘ્રૈઃ પદં તેષુ નિંધીયતે મે ॥

(૧૬, ૧૫)

'(વીભવી આવાસોની) જે સોપાનપંક્તિ પર પહેલાં રમણીઓના અળતાબીનાં ચરણોની રંગીન પગલીએ પડતી હતી, ત્યાં હવે હરણુને મારીને આવેલા વાઘના રક્તરંગ્યા પંજન પડી રહ્યા છે'.

બંને વચ્ચેનું સામ્ય ઉદાહૃત છે. 'સિંહપદ' (સિંહપય) નામ ગૂંથાય તે રીતનું ઉદાહરણુપદ રચાવા માટે હેમચન્દ્રાચાર્યને 'રઘુવંશ'ના ઉપયુક્ત પદનું અવલંબન લેવા માટે સંસ્મરણુ થયું. તેને તેમના 'રઘુવંશ'ના અનુશીલનનું, કાવ્ય-રસના ભાવકત્વનું અને તીક્ષ્ણ સ્મૃતિનું સૂચક ગણી શકીએ.

૭. ભાયાણી

કેટલાક પ્રાકૃત શબ્દો અને પ્રયોગો

૧. નિર્ધારણવાચક ક્રિયાવિશેષણ બલે

‘સિદ્ધહેમ’ ૮.૨.૧૮૫ નીચે બલે અવ્યય પ્રાકૃતમાં નિર્ધારણવાચક તથા નિશ્ચયવાચક હોવાનું જણાવ્યું છે. તે માટે અનુક્રમે એ ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

૧. બલે પુરિસો જ્ઞાનજ્ઞો સ્વત્તિઆણં ।

‘ક્ષત્રિયોમાં ખરેખર પુરુષ તો ધનંજય જ.’

૨. બલે નોહા ‘નિશ્ચિતપણે એ સિંહ છે.’

બલેનો કોઈ સાહિત્યકૃતિમાં પ્રયોગ થયાનું પ્રાકૃત કોશમાં નોંધાયું નથી. આ દષ્ટિએ ધર્મસેનગણિકૃત ‘વસુદેહહિંદી—મધ્યમખંડ’માં એક સ્થાને બલેનો પ્રયોગ થયો છે તેને મહત્વ મળે છે.

શૂળં જુ બલે કેજ-વિ પદાઈં માણુસેજ સ્વેરિદાઈં । (પ. ૧૯૧, પં. ૨૦)

‘ખરેખર, નહીં, એમાં કશો શક નથી કે કોઈક માણુસે જ એમને ભડકાવ્યાં છે.’ સંદર્ભ એવો છે કે દૂરથી આવતા વિદ્યાધરકન્યાઓના ગાયનવાદનના ધ્વનિથી એ ચાઈને એ ધ્વનિને અનુસરતો વસુદેવ એક લતામંડપમાં પહોંચે છે. ત્યાં તે, ભયભીત બનીને આરાવ કરતી સારસજોડીનો આધેથી આવતો શબ્દ સાંભળી, ઉપરનાં વચનો બોલે છે. એમાં માણુસની ઉપસ્થિતિનું નિર્ધારણ થાય છે. અહીં એક સાથે ત્રણ નિર્ધારણાર્થ અન્યવ્યો વપરાયાં છે એ શૈલીલક્ષણ પણ નોંધપાત્ર છે. આ પ્રયોગથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યુત્પત્તિદષ્ટિએ બલેને જુ સાથે જોડી શકાય તેમ નથી.

૨. આશ્ચર્યવાચક ક્રિયાવિશેષણ કટરિ

‘સિદ્ધહેમ’, ૮-૪-૩૫૦ નીચે આપેલ પહેલા ઉદાહરણ-પદ્યમાં કટરિ શબ્દ ‘અહો’, ‘અહ્ભુત ।’ એવા અર્થના—એટલે કે આશ્ચર્યઘોતક ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયેલો મળે છે. અન્યત્ર પણ તેનો પ્રયોગ અનેક વાર થયો છે—જમ કે ભાવદેવસૂત્રકૃત ‘પાર્શ્વનાથચરિત્ર’ (ઈ. સ. ૧૨૫૫)માં (૩.૪૯૨, ૮.૪૮); ધર્મકુમારકૃત ‘શાલિભદ્રચરિત્ર’ (૧૨૭૭)માં (૧.૮૮, ૨.૫૮, ૭.૩), ‘વર્મરત્ન-પ્રકરણ—

૧. પ્રતોમાં બલેજ અને જ્ઞેરિદાઈં એવા બ્રષ્ટ પાઠ છે. અહીં તેમજ પૃષ્ઠ ૨૦૮.૩માં સ્વેરિદ જ્ઞેઈં એ. સ્વેરિ એટલે ‘ખેદ.’ સ્વેરિદ એટલે ‘ક્ષોભિત.’

ટીકા'માં (કટરિ માલુ સુવેમલુ, કટરિ-મુહ-કમલ-વસન્નિમ—'પાસમ'માં. ઉદ્ધૃત) વગેરે. પ્રભાચંદ્રકૃત 'પ્રભાવકચરિત'માં તે શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાયાનું ઉદાહરણ મળે છે (કટરે જનની-મક્તિરુત્તમાનાં કષોપલઃ । પૃ. ૧૮૫, પં. ૨). હરિભદ્રસૂરિકૃત અપભ્રંશ મહાકાવ્ય 'નેમિનાહચરિય'માં ખીજા કેટલાંક આશ્ચર્ય'દ્યોતક ક્રિયાવિશેષણો—વપુરિ, અરિ, હુ'હુ' એવી સાથે કટરિ પણ વપરાયે છે (પદ્ય ૭૭૮).

હવે પ્રાકૃતમાં તેમ જ અપભ્રંશમાં જે સ્વર વચ્ચે કાં તો હ આવી શકે. કાં તો ઙ, પણ ટ્ નહીં. એટલે કટરિ અપવાદરૂપ ગણાય. તે જ પ્રમાણે 'નેમિનાહચરિય'માં મળતો વપુરિ—કેમ કે અપભ્રંશમાં પણ કાં તો જે સ્વર વચ્ચે વ્ હોય કાં તો વ્, પણ વ્ નહીં.

આ કટરિ અને વપુરિનું મૂળ શું હશે એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. ઉપયુક્ત 'નેમિનાહચરિય'માં સમાન અર્થમાં અને સમાન સંદર્ભમાં કેવળ કટ અને વપુ પણ વપરાયાં છે; જેમ કે,

કટ કદ્દત્તહ કિંપિ કુસલસુ, વપુ ગહિરિમ જંપિયહં (પદ્ય ૧૦૪). એટલું જ નહીં, આશ્ચર્યની ઉલ્કટતા વ્યક્ત કરવા અનેની દ્વિતુકિતનો પ્રયોગ પણ તેમાં મળે છે :

કટ કટ વગ્ન-વિચ્છિત્તિ एह, વપુ વપુ મૂમિય-કમ્મુ (પદ્ય ૧૦૪)

અહહ કટકટ પત્ત-સંજોગુ (પદ્ય ૪૩૩)

આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કટરિ અને વપુરિ એ ઘટકના અનેક છે : કટ રિ, વપુ રં. આમાંનો રિ જે અરિ રિ (<સં. અરેરે)માં છે તે જ છે. આકા રહેલ કટ અને વપુ વિશે એવી અટકળ કરી શકાય કે કટ (અથવા કટ્ટ) મૂળ આપણે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવા મેં વડે જે હચકારાનો અવાજ કરીએ છીએ તેનું જ વર્ણરૂપ હોય. અને વપુ (કે વપ્પુ) એ વપ્ જ હોય. સંરખાવે ગુજરાતી ઉદ્ગાર 'આપ રે!' અને તથા સંસ્કૃત આશ્ચર્યના મૂળમાં રહેલ આ: 'આહ.' પ્રત્યયો, ઉદ્ગારવાચકો વગેરેમાં ખીજા ભાષાસામગ્રીની તુલનાએ થ્વનિપરિવર્તન વહેલું થતું હોય છે.

૧. હર્મન યાકોખીએ તેમના વડે સંપાદિત 'સનત્કુમારચરિતમ' (ઈ. સ. ૧૯૨૧)માં શબ્દસૂચિમાં ઉપર આપેલા સંદર્ભો નોંધ્યા છે.

૩. નિંદાવાચક સં. આદહ

વર્ધમાનસૂરિકૃત 'ગણરત્ન-મહોદધિ' (ઈ. સ. ૧૧૪૧)માં સંસ્કૃત ધાતુ આદહ (= આ + દહ) 'આળવુ' એક લાક્ષણિક અર્થમાં પણ વપરાતો હોવાનું નોંધ્યું છે. એ અર્થ છે કુત્સને એટલે કે નિંદાના અર્થમાં. ઉદાહરણ તરીકે કુરુ આદહ વદિ કરિષ્યસિ એવું વાક્ય આપ્યું છે (પૃ. ૨૯. ૧/૧૩). આમાં બે આપત વિચારણીય છે: એક તો 'આળવુ' લાક્ષણિક અર્થમાં નિંદાવાચક કઈ રીતે હોય અને બીજું ઉદાહરણ વાક્યમાં બે ક્રિયાપદ કુરુ અને આદહ સાથે વપરાયાં છે. વિચારતાં લાગે છે કે ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલું વાક્ય ચોખ્ખું આપણે અત્યારે ગુજરાતીના વ્યવહારમાં 'કર, આળને બે કરતી હોય તો', અથવા તો 'અપ્યુ', કરને એવાં પ્રયોગને મળતું છે.

'આળને, એને જે જોઈતું હોય તે' એવા પ્રયોગોમાં આપવાની ક્રિયા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવા 'આપવુ' ને બદલે 'આળવુ' વપરાય છે. વળી 'અપ્યુ', જે થાય તે, મારાથી જવાનું નહીં અને. 'અપ્યુ, મને તો શરમ આવે છે', વગેરેમાં, 'અળવુ'ને પ્રયોગ સંસ્કૃત દગ્ધના લાક્ષણિક પ્રયોગને મળતો છે. જેમ કે અરુપ દગ્ધોદરસ્વાર્થે કઃ કુર્વાત્ વાતકં મહત્ ('હિતોપદેશ', ૧, ૬૮), જાઞ્ઞાપિ મે દગ્ધદેહઃ પતતિ ('ઉત્તરરામ-ચરિત', આથા અંકમાં), દદ્ધજટરસ્વાર્થે ('ગૈરાખ્યશતક') વગેરે.

'અપ્યા મોતો', 'કાળમુખો' (જૂ. ગુજ. કાલમુહુ), હિંદી મુંહજલી વગેરે ઉપરથી 'અળવુ'નો નિંદાવાચક અર્થ કઈ રીતે વિકસ્યો તે સમજી શકાય.

૪. સં. શીન થીજેલું, કરી ગયેલું, જામેલું, થીનું.

અભિધાન ચિંતામણિમાં શીન અને સ્થાન એકાર્થક તરીકે નોંધેલા છે (૧૪૬૮). આપેલા છે. અમરના 'નામલિંગાનુશાસન'માં એ શબ્દો આપેલા નથી.

પાણિનીય 'ધાતુપાઠ'માં રૂઝે ધાતુ (પહેલો ગણ) ગત્યર્થક કહ્યો છે. પરંતુ તેનાં ત્રણ ભૂતકૃદંત શીત 'ઠંડુ', શીત 'થીજી ગયેલું' (જેમ કે શીનં વૃતમ્ 'થીનું ઘી') અને સ્થાન 'સ કોચ્યાયેલું' (જેમ કે સંસ્થાનો વૃશ્ચિકઃ ઠંડીથી સંકોચાર્થ ગયેલો વીંછી) મૂળ ધાતુના અર્થથી જુદા અર્થમાં બાણીતા છે. અવશ્યવદ 'આકળ' (અને તિશિરં કંટુ) જેવા સાધિત શબ્દોમાં શીતતાનો અર્થ મળે છે.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી જ્ઞાનનો પ્રયોગ નોંધાયો નથી. મોનિઅર વિલિઅમ્ઝના કોશ અનુસાર વ્યાકરણમાં પાણિનિએ જ્ઞાન સાંધ્યો છે (૧.૧.૨૪), પણ માત્ર 'વાજસનેયી સંહિતા'માં તે 'હિમ, અરક'ના અર્થમાં વપરાયો છે. ટનરે જ્ઞાનમાંથી ઊતરી આવેલા પાલિ સીન 'થીજ્જલુ', કશ્મીરી જ્ઞાન 'અરક' નોંધ્યા છે.

જ્ઞાન નહીં, પણ જ્ઞાન પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં વપરાયેલો મળે છે. વિશાખદેવ (વિશાખદત્ત)ના 'મુદ્રાસક્ષસ'માં શરદ્ વર્ણનનું એક સુદર પદ્ય છે (૩.૭). તેમાં શરદ્ઋતુમાં દિશાઓ જાણે કે સરિતાઓની જેમ ગગનમાંથી 'વહી' રહી છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. ત્યાં શ્વેત મેઘખંડોના પુલિન હવે ક્રમે ક્રમે સંકોચાયાનું કહ્યું છે ('શનીઃ શ્યાનીભૂતાઃ સિત-જલધરચ્છેદ-પુલિનાઃ')-ભર્તૃહરિના 'નીતિશતક'માં પણ જે જે વસ્તુઓ કૃશતાને લીધે શોભી જાટે છે તેની ગણના કરતાં તેમાં ઉપમુક્તનો જ સમાવેશ કર્યો છે : 'શરદિ સરિતઃ શ્યાન-પુલિનાઃ' (શરદ્ઋતુમાં સંકોચાયેલા પુલિન વાળી નદીઓ.)

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને લોકભાષાઓમાં સ્વાન વધુ પ્રચલિત રહ્યો છે. સ્વયં ધાતુ 'કઠિન અનવું, જમી જવું' ના અર્થમાં નોંધાયો છે. સ્વાન પરથી અનેલ યોગ અને યિજ્ઞ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વપરાયા છે. 'સિદ્ધહૃમ' ૮, ૧, ૭૪ અને ૮, ૨, ૮૯ વડે યિજ્ઞ અને યોગ સંધાય છે. 'દેશીનામમાલા' ૫, ૩૦માં યિજ્ઞ 'નિઃરતેહ, નિર્દય, અભિમાની' એવા અર્થમાં આપ્યો છે. તેમાં સં. સ્તન્ન પરથી થયેલ પ્રા. યદ્, યદ્દ 'અભિમાની'માં જેવો જેવો મળે છે તેવો જ લાક્ષણિક અર્થવિકાસ થયો છે. ધાર્મિક સંજ્ઞા તરીકે જૈન આગમિક સાહિત્યમાં યોગનિદ્ધિ, યોગદ્ધિ, યોગદ્વિય સં. સ્વાન-ગૃદ્ધિ) એવા ધોર નિદ્રાળુ માટે વપરાયો છે, જેની ચેતના અત્યંત દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદ્વેગથી જડીભૂત બની ગઈ છે. ગુજરાતી 'થીનુ' (જેમ કે 'થીનુ' ઘી) ના મૂળમાં પ્રા. યિજ્ઞ અને 'થીજ્જુ'ના મૂળમાં પ્રા. યાજ છે. અને સં. સ્વાયત્તિ પરથી થયેલા પ્રા. યિજ્ઞમાંથી ગુજ. 'થીજ્જુ' બન્યો છે.

સંદર્ભ : ધર્મરાજ નારાયણ ગાંધી-'ધાતુરૂપકોશ' (૧૮૮૩).

મેનિઅર-વિલિઅમ્ઝ—'સંસ્કૃત-ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી' (૧૮૯૯, ૧૯૬૦).

હરગોવિંદદાસ શેઠ-'પાઠ્યસમઘણલુવો' (૧૯૬૩).

વિજયકસ્તૂરીસુરિ—અભિધાનચિંતામણિ (‘અંદ્રોદ્યા’ ગુજરાતી
ટીકા) (૧૯૫૭).

દર્નાર—કમ્પોઝિટિવ ડિઝાઇનરી એવ ઇન્ડો-એરિઅન લેંગ્વિજીઝ’
(૧૯૬૬).

મુનિ દુલહરાજ—‘દેશી શબ્દકોશ’ (૧૯૮૮).

વિલિઅમ હવિદની.—‘રૂઢિ, વર્ણ-ફોર્મ’ એન્ડ પ્રાયમરી
ડેરિવેટિવ્ઝ એવ સંસ્કૃત લેંગ્વિજીઝ’ (૧૯૬૩).

વિશાખદેવ (વિશાખદત)—‘મૃચ્છકટિક.’

ભતૃહરિ—‘નીતિશતક’ (દામોદર કોસખી સંપાદિત, ૧૯૪૮).

૫. પ્રાકૃત ઉક્કુક્કુર્ ‘ઊંચા ઊઠવું’

‘સિદ્ધહેમ’ ૮-૪-૬૭માં ઉક્કુક્કુર્ને સં. ઉદ્ + સ્થાના ધાત્વાદેશ તરીકે
આપ્યો છે. પ્રાકૃતકોશોમાં એ ધાતુનો કોઈ સાહિત્યિક પ્રયોગ નોંધાયો નથી. એ
દષ્ટિએ વીરકવિકૃત ‘જ’પૂસામિચરિઉ’ (૪સવી. ૧૧ મી સદીનો મધ્ય ભાગ) એ
અપભ્રંશકાવ્યમાં મળતો તેનો નીચે નોંધેલો પ્રયોગ મહત્ત્વ ધરાવે છે; જ’પૂસ્વામીનો
જે કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ થયો તેમના સૌંદર્યવર્ણનમાં નીચેની પંક્તિ આવે છે :

‘ઉક્કુક્કુરિય સિદ્ધિણુ-પીવર-તઠ રઘ-વરરાયહો ન મજ્જણુ-ધઠ’
(૪, ૧૩, ૧૨)

‘તેમના ઊંચા ઊઠેલા સ્થૂળ સ્તનતટ એટલે માનો રતિપતિ મદનરાજના
સ્નાનકળાસ.’

આ રીતે ઉક્કુક્કુર્નો ‘ઊંચા ઊઠવું’, ‘ઉભારવાળા હોવું’ એવો અર્થ
સમર્થિત થાય છે.

૬. પ્રા. ફેટ્ટા ‘ઢીંક’

ગુજરાતીમાં ‘ફેટ્ટ મારવી’ પ્રયોગ ‘લપાટ કે ધખ્યો લગાવવો’ એવા
અર્થમાં પ્રચલિત છે.

પ્રાકૃતમાં છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ફેટ્ટા ‘દોરની ઢીંક’ એવા અર્થમાં વપરાયો છે :

एलओ सिंगेण फेट्टए वा आहणेज्जा ।

‘ધેટો શીંગડું કે ઢીંક મારે’

(‘સ્સકાલિય-સુત’ પર અગસ્ત્યસિંહની ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૫, પંક્તિ ૨૮.

મુનિ પુણ્યવિજય સંપાદિત, ૧૯૭૩, પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિપદ, ક્રમાંક ૧૭).

‘ઢીંક’, ‘ધખ્યો’, ‘લપાટ’ એ અર્થો પરસ્પર સંકળાયેલા છે.

૭. પ્રાકૃત મેઝ્જલજ 'ભીરુ, બીકણુ'

હેમચંદ્રાચાર્યની 'દેશીનામમાલો'માં મેઢ, મેઝ્જ અને મેઝ્જલય એ શબ્દો. 'ભીરુ' એવા અર્થમાં નોંધાયેલ છે (૬.૧૦૭). 'સિદ્ધહેમ'માં પ્રાકૃત મેઢ શબ્દ સંસ્કૃત મેર પરથી રચારનો ડકાર થયાર્થી સિદ્ધ થયેલો ગણ્યો છે. (ત્યાં મેઢનો અર્થ 'બીકણુ' છે કે 'ધેટુ' એ સંદિગ્ધ છે).

મેઝ્જ શબ્દને લ અને ઝ એ લઘુતાવાચક પ્રત્યયો લાગીને મેઝ્જલય બન્યું છે. મેઝ્જના મૂળમાં સંસ્કૃત મેઘ છે.

'જેનાથી બીજા બીવે' એવા અર્થને બદલે 'જે બીજાથી બીવે, બીકણુ' એવો થઈ ગયો છે.

પુત્રને નજર ન લાગે તે માટે તેને નિંદાવાચક નામ આપવાની પ્રથા જાણીતી છે. એ રીતે 'બીકણુ, ગભરુ' અર્થ ધરાવતો સંસ્કૃત મીરુ વિશેષ નામ તરીકે વપરાયેલ છે. નવમી શતાબ્દીના અપભ્રંશ કવિસ્વયંભૂએ પોતાના 'કાંદોઅથ સ્વયંભૂછંદ'માં ભીરુકવિતું ગીતિછંદમાં રચેલ એક પ્રાકૃત ઉદાહરણ ટાંક્યું છે. સ્વયંભૂના પુત્ર ત્રિભુવને પિતાના અધૂરા રહેલા મહાકાવ્ય 'હરિવંસપુરાણુ' અપરનામ 'રિદ્ધણુભિચરિય'ને પૂરું કરેલું, તેમાં એક સ્થળે આપેલી પુરોવાતી નામી કવિઓની સૂચિમાં ભીરુ કવિતું પણ નામ છે.

ડો. રાઘવને નોંધ્યું છે કે ભોજકૃત 'શૃંગારપ્રકાશ'માં, અભિનવગુણ-કૃત 'અભિનવભારતી'માં અને રામચંદ્રકૃત 'નાટ્યદર્પણુ'માં રાસકાંક નામના ઉપરૂપકના ઉદાહરણ તરીકે કવિ ભોજકૃત 'રાધાવિપ્રલભ રાસકાંક'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તેમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો આપેલ છે (રાઘવન, 'શૃંગારપ્રકાશ' પૃ. ૮૯-૯૧). આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે 'ભીરુ' અર્થનો પ્રાકૃત મેઝ્જલય પણ સંસ્કૃત મીરુની જેમ વિશેષ નામ તરીકે પણ પ્રચલિત હતો.

૮. પ્રા. તંબા 'ગાય'

હેમચંદ્રાચાર્યે તંબા શબ્દને દેશ્ય શબ્દ તરીકે 'ગાય'ના અર્થમાં નોંધ્યો છે ('દેશી નામમાલો', પ.૧). ધનપાલે ગાયવાચક પ્રાકૃત શબ્દોમાં તંબા, વહુલા અને રોહિણી આપ્યા છે (૬૯). આ બધા શબ્દો સામાન્યપણે ગાયવાચક તરીકે આપ્યા છે. મૂળે તો એ શબ્દો તે તે રંગની ગાયના વાચક હતા. તંબા, સં. તામ્રા 'ત્રાંબાના રંગની', વહુલા 'કાળી' (સરખાવો વહુલવજ્ર, ગુજ. 'બોળિયો' રોહિણી 'રાતી' (સરવાળો રોહિત = લોહિત), શબ્દલા 'કાબરચીતરી' કમિલા 'પીળાશ પટની રાતી' (ગુજ. 'કવળી') પ્રેમાનંદે 'દશમસ્કંધ'માં 'હરણી, કાળી, કાબરી, કાળા' ગાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૫૯, ૧૮-૧૯)

જુઓ 'બોળ-ચેથ' એ નોંધ, 'બુદ્ધિ પ્રકાશ', માર્ચ ૧૯૮૭, પ. ૧૧૦

થોડાક વિશિષ્ટ શબ્દો

('અભિધાનચિન્તામણિ' અને 'અનેકાર્થસંગ્રહ' ગત)

જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પરંપરા ચાલી આવી છે તેમ સંસ્કૃત કોષોની પણ એક પરંપરા ચાલી આવેલી જોવા મળે છે. જેમ પૂર્વસૂરિના ત્ર્યંચમાંથી પ્રેરણા લઈને ઉત્તરવર્તી સાહિત્યકાર પોતાની કૃતિ કંડારે છે અને એમાં પોતાની આગળી પ્રતિભાના પ્રાણુ પૂરે છે, એ જ રીતે પૂર્વકોષકારોના ખભે ખેસીને ઉત્તરવર્તી કોષકારો પોતાની પ્રતિભાના ખજાને નવતર શબ્દસામગ્રી સાંકળી લઈને અભિનવ રચના કરતા જોવા મળે છે, અમર, પુરુષોત્તમદેવ, હલાયુધ, મેદિની વગેરેના પગલે હેમચંદ્રાચાર્યે પણ 'અભિધાનચિન્તામણિ' અને 'અનેકાર્થસંગ્રહ' એ બે કોષો રચ્યા છે. એમાં કેટલીક નવતર સામગ્રી પણ સાંકળેલી જોવા મળે છે, જે એની પૂર્વેના કોષોમાં નથી મળતી. આવી સામગ્રી એટલે પૂર્વકોષકારોએ અમુક શબ્દોના જે નવા વિકસેલા અર્થોની નોંધ ન લીધી હોય તેવા શબ્દોનો અર્થનિર્દેશ.

ધનપાલની 'તિલકમંજરી'માં આવા કેટલાક નવતર અર્થોમાં શબ્દો પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે. શબ્દો તો જૂના છે, પણ એમની અર્થછટાઓ જરા નવતર છે. માત્ર હેમચંદ્રાચાર્યે જ નોંધેલા, અને તેમના પૂર્વે થઈ ગયેલા ધનપાલની 'તિલકમંજરી'માં પ્રયોજાયેલા આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે. કેટલીક આખતમાં એ શબ્દ પ્રાકૃત રૂપમાં પ્રચલિત હોય, અને કોષકારે, સંભવતઃ તેમને જ્ઞાત સાહિત્યિક પ્રયોગોને આધારે તેનું સંસ્કૃત રૂપ આપેલું હોય. શબ્દોની સાથે કોષમાં આપેલ સંદર્ભો 'તિલકમંજરી'ની મેં સંપાદિત કરેલી અને લા. દ. વિદ્યામંદિરે પ્રસિદ્ધ કરેલી આવૃત્તિના અનુક્રમે પૃષ્ઠ અને પંક્તિના ક્રમાંકો છે :

- અકમ્પ : (૪૨.૩) સ્થિર. સરઃ તરલં કમ્પનં કમ્પમ્... (અ. ચિં. ૧૪૫૫),
કમ્પ ચલ, ચપલ, અનિત્ય.
- અક્રમ : (૧૫૮.૧૪) એકીસાથે; ક્રમ વિના. બ્યુત્કમસ્તૂત્કમોડકવઃ (અ. ચિં. ૧૫૧૧) વિપરીત ક્રમ, ક્રમ વિનાનું.
- અવસ્કન્દ : (૨૦૦.૧૨) હુમલો, આક્રમણ. પ્રસારસ્ત્વમ્બવસ્કન્દો ધાત્વમ્બાસદનં
ચ સ. (અ. ચિં. ૮૦૦). અમ્બવસ્કન્દ [અવસ્કન્દ શિ૦ ૭૦] ધાડ.
છલકપટથી એકદમ છાપો મારવો તે (અપ. ઓક્સન્દ).
- અલ્પજઞ : (૪૮.૨૦) આંસુની ધાર...વાપો નેત્રામ્બુ ગોદનમ્ । અલ્પઅશ્રુ...
(અ. ચિં. ૩૦૭) અલ્પ અશ્રુ, આંસુ.

- उपदंश : (२८.३) भदिरापान पडेलानुं दीपनकारक लक्ष्य, यटाकेदार वानगी. उपदंशस्यवदंशश्चक्षणं मद्यगशतम् (अ. सिं. ६०७). भदिरा पीवानी प्रीति उत्पन्न करे तेवे लक्ष्य पदार्थ.
- कर्कार : (६६.२६) कौणुं. कृष्माण्डस्तु कर्कारः (अ. सिं. ११८८).
- कर्पटप्रसेविका : (६६.५) कपडानी डोथणी/थेली. समौ नक्तकर्पटौ (अ. सिं. ६७६). कर्पट पखनो टुकडो. सेवनं सोवनं स्यूतिस्तुल्यौ स्मृतप्रमेवकौ (अ. सिं. ६१२). प्रसेवक डोथणो, डोथणी, थेली. (मराठी पिशवी; नक्तक, गुण. कपडांतति)
- चूडा : (१०१.६) योटली, शिभा. चूडा केशी केशपाशी शिखा (अ. सिं. ५७१); चूडा शिखाप्रयोः (अनेका-२.१६६). चूडा शिभा. लकरांत पाठ धनपालनो आगवो छे. (सर० बामूलचूड 'नभशिभ').
- ज्वार्य : (३०.२०) शुद्ध, उत्तम, ज्ञतवान. ज्वार्योऽग्र्यानुत्तमान्यनवराध्वरे (अ. सिं. १४३६). मुष्य, प्रधान, श्रेष्ठ. (प्रा. जच्च).
- दौकित : (५७.२१) आहरपूर्वक आपेलुं. प्राभृतं दौकनम.. (अ. सिं. ७३७). दौकन = दान. भेट. (अप. क्रिया३५ दोयइ पगेरे).
- नाडिका : (४५.१) अर्धा मुहूर्तनुं (= छ धडी प्रमाण) समयनुं माप. झणैः षड्भिश्च नाडिका (अ. सिं. १३७). त्रयु धडी, छ क्षणु प्रमाण.
- नियामक : (८०.११) वहाणुनो सूडानी, पोतवाहो नियामकः । नियामः (अ. सिं. ८७६). नियामक, नियाम वहाणु यलाववाने शक्तिमान, वहाणुना मध्य-स्तंभ उपर भेसी समुद्रनो रस्तो ज्जेनार (गू. गुण. निज मउ).
- प्रतिश्रय : (१२.८) आश्रयस्थान. उपाश्रय. सत्रशाला प्रतिश्रयः (अ. सिं. १०००). हंभेशनी दानशाणा, अर्थात् धर्माथिं आपेला दानथी यलावाती धर्मशाणा (प्रा. पडिरसय).
- प्रयाणक : (१६३.१०) मुसाङ्गीतो तथक्को प्रस्थानं गमनं ब्रज्याऽभिनियोगं प्रयाणकम् (अ. सिं. ७८६). प्रयाणु, गमन (गुण. 'परियाणु')
- प्रहत : (१७७.५) कंठारेल (डेडी), भूय अवरणवरने लीधे धसारे पाभीने कायम अनेलो (मार्ग), व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा (अ. सिं. ३४५) शास्त्रादि तत्त्वोना संस्कारी, अर्थात् वारंवार आवर्तन करवाथी भूय माहितगार अनेल विद्वान. अभ्यासने अडीं लगती अर्थच्छटाने मार्गनी अवरणवरना अर्थमां धनपाले सांकणी छे.

- મરતપુત્ર : (૧૫૮.૬) નૃત્યનો સહાયક સંગીતકાર. સર્વકેશી મરતપુત્રક: (અ. ચિં. ૩૨૮). નટ, નાટકમાં કામ કરનાર કલાકાર.
- માઙ્ગિજઘ્ઠ : (૬૯.૩૦) મજ્જિયા રંગનું, લાલ કપડું, મજ્જિયું. માઙ્ગિજઘ્ઠો લોહિત: શોભ: (અ. ચિં. ૧૩૯૫). માઙ્ગિજઘ્ઠ રાતો વર્ણુ. ધનપાલે વિશેષણને વિશેષ્ય તરીકે પ્રયોજ્યું છે. (સર૦ પ્રા. ચોલ મજ્જ: ગુજ. 'ચોળિયું, ચોળી')
- રસવતી : (૩૯.૩૧) રસોડું. સૂદશાલા રસવતી પાકસ્થાનં મહાનસમ (અ. ચિં. ૯૯૮). (અપ. રસવતી, રસોઈ, હિં. રસોઈ 'રસોઈ ધર, રસોઈ', ગુજ. 'રસોઈ').
- લઙ્ગા : (૬૯.૧૬) લાંચીયાપણું. લઙ્ગાન્કાલ: (અ. ચિં. ૭૩૭) લાંચ. ભેટ.
- વર્ષવર : (૧૪.૮) રણવાસનો હીજડો સેવક. ઘન્ટે વર્ષવર: (અ. ચિં. ૭૨૮). વર્ષવર અંતપુરનો રક્ષક નપુંસક. વર્ષવર/વર્ષવર એ એ વૈકલ્પિક પાઠો લલિયાઓના કારણે સરળતા જણાય છે; અન્ને પ્રચલિત અન્યા છે.
- વિનકિલ : (૧૭૩.૨૪) મોગરાનું ફૂલ. મલિકા સ્થાદ્ વિનકિલ: (અ. ચિં. ૧૧૪૮).
- શીન : (૬૮.૨૫) શીણેલું, જામી ગયેલું. શીને સ્થાનમ્ (અ. ચિં. ૧૪૯૪). શીનમ્ થીજેલું, જેમકે 'થીનું ઘી.'^૧
- સ્થાન : (૩૧.૧૭) ઠરી ગયેલું. જુઓ શીન (પ્રા. યીજ, ગુજ. 'થીનું').
- સ્ફાર : (૩૦.૨૨) ફેરેલા હોવું, વિસ્તાર. સ્ફારં વર્ષિઠં વિસ્તીર્ણમ્ (અ. ચિં. ૧૪૩૦) સ્ફારમ્ વિશાળ, મોટું.

આ શબ્દોના પ્રથમ દર્શાવેલ અર્થો 'તિલકમંજરી'માંના તેમના પ્રયોગના સંદર્ભ અનુસારના છે, ન્યારે પછી આપેલા અર્થો શ્રીવિજયકસૂરસૂરિ સંપાદિત (વિ. સં. ૨૦૧૩) 'અભિધાનચિંતામણિકોશ'ને અનુસરીને આપ્યા છે.

નારાયણ કંસારા

૧. જુઓ ઉપર શીન વિશેની નોંધ. હ. લા.

થોડાક અપભ્રંશ પરંપરાના ભાષાપ્રયોગો

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભ કાળની ઈ. સ. ૧૧૮૫ માં રચાયેલી કૃતિ શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ'ના ભાષાપ્રયોગો તપાસતાં એમાં અપભ્રંશનો પ્રભાવ વિપુલ માત્રામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યાકરણગત અને શબ્દગત બે-ચાર ઉદાહરણો અત્રે પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણી સંપાદિત 'સિદ્ધહૈમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ' (ઈ.સ. ૧૯૬૦) અનુસાર સંબંધક ભૂતકૃદંત માટેના પ્રત્યયો વિવ, પ્વિ, પ્વિણુ વગેરે વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર ઙ, ણ કે ઞ (પૃષ્ઠ ૩૬)ની નોંધ છે. એ મુજબ 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ-રાસ'ની નીચે આપેલી આરંભની કડીમાં જ એનાં દર્શન થાય છે.

'રિસહ-ન્નિણુસર-પય પણુમેવી, સરસતિ-સામિણિ મણિ સમરેવી
નમવિ નિરંતર ગુરુ-ચલણિ' (૧).

અપભ્રંશનું ભવિષ્યકાળનું 'હસુ' પ્રત્યયવાળું 'પમુ' એક વ.નું ૩૫ પણુ પંદરમી કડીમાં જોવા મળે છે :

'પહિલુ તાય-પાય પણુમેસો, રાજ-સિદ્ધિ રાણિમ-ફલ લેસો
ચક્ક-ચણુ તવ આણુસરઉ. (૧૫)

આ 'પ્રણામ કરીશ,' મેળવીશ, એવા અર્થના અપભ્રંશનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપોનું અહીં દર્શન થાય છે.

(અંત્ય વણુમાં ઙ ને બદલે ણ તથા ઙ ને બદલે ઞો ઇંદ જાળવવા કરાયો છે.)

વિભક્તિરૂપોની જેમ શબ્દપ્રયોગોમાં પણ અપભ્રંશના અનુવર્તનના બે ઉદાહરણો નોંધીએ.

'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ'ની ૮૪ મી કડીની બીજી પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં મળતી 'એક સીહ અનઇ પાખરીઉ' ('એક તો સિંહ અને વળી બખ્તરિયો') એવી કહેવત 'સીહો અન્નય પખ્ખરિઓ' સુમતિસૂરિકૃત અપભ્રંશકૃતિ 'જિનહતાખ્યાન'માં પણ મળે છે. (સિંધી સિરીઝ ક્રમાંક ૨૦, ઈ. સ. ૧૯૫૩, સંપાદક અમૃતલાલ ભોજક; પૃષ્ઠ ૨૮, ગાથા ૨૫૦).

૧૭૯મી કડીની પ્રથમ પંક્તિના ઉત્તરાર્ધમાં મળતો બીજો એક શબ્દપ્રયોગ 'સૂનાસના તુરંગમ તુલઇ' અર્થાત્ અસવાર વગરના, ખાલી આસન (જન)

વાળા ઘોડાઓ રખડે છે તેમાંયે અપભ્રંશ કાવ્યોમાં મળતી યુદ્ધવર્ણનની પરંપરા સચવાઈ છે. ‘પઉમચરિઉ’માં આ શબ્દપ્રયોગ બે સ્થળે

૧. ‘કેતિઉ ચવહુ વચણુ સુણ્ણાસણુ’ (૪૨, ૧૨, ૮)
(તમે અર્થશૂન્ય ફાગટ વચન કેટલાં બોલશો).
૨. ધિત તહિં સુણ્ણાસણુ ભીસણુ રણુ જહિં (૬૮, ૧૧, ૨)
(જ્યાં ભીષણુ સૂતું અરણ્ય હતું ત્યાં તેને ફેંકી.)
[‘અનુસંધાન’, પૃષ્ઠ ૯૬]

અપભ્રંશના આવા બંને પ્રકારના પ્રયોગો ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માં સચવાયેલ છે. એ દષ્ટિએ સમગ્ર કૃતિ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે.

બળાવંત જાની

*

પૂર્તિ : અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સુળ્લાસળનો પ્રયોગ બે અર્થમાં થયેલો છે.

૧. યુદ્ધવર્ણનમાં, મહાવત, સવાર કે સારથિના વધને લીધે સૂતી કે ખાલી પડેલી બેઠકવાળા (ગજ, અશ્વ કે રથનું વિશેષણ).

(૧) ક્તથઈ રહ-તુચ્ચ-ગયાસળઈં હિંહંતિ સમરે સુળ્લાસળઈં । ‘કેટલેક સ્થળે રથ, અશ્વ અને ગજ રણભૂમિમાં સૂતી બેઠકવાળાં થઈને ભમતા હતા’ (નવમી શતાબ્દીમાં સ્વયંભૂદેવરચિત અપભ્રંશ મહાકાવ્ય ‘પઉમચરિય’, સં. ૪૩, કડ. ૧, પંક્તિ ૮).

(૨) અળ્ણોળ-દંસળારુદ્ધ-નિદ્ધવિદ-મિંઠ-સુળ્લાસળ-મિલંત-મત્ત-માચંગ । ‘જેમાં પરસ્પરને જોઈને રોષે ભરાઈને મહાવતને મારી નાખતાં જોમની અંબાડીઓ સૂતી થઈ ગઈ છે તેવા મત્ત ગજને ભીડી રહ્યા છે.’

(ઈ. સ. ૧૦૧૯માં (વીરકવિરચિત અપભ્રંશ કાવ્ય ‘જંબૂસામિ-ચરિય’, પૃ. ૧૩૬, સાંધિ ૭, કડવક ૬, પંક્તિ ૨-૩).

૨. સુળ્લાસળ ‘સૂતું’ (અર્થશૂન્ય, જનશૂન્ય). ઉપર ડૉ. જાનીએ નોંધેલા બે પ્રયોગો.

૬. ભાયાણી

રત્નસુદરસૂરિકૃત 'સૂડાખહોંતરી' અથવા 'રસમજરી'

જૈન કથાપરંપરામાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવ પર અનેક કથાઓ દષ્ટાંત લેખે રચવામાં આવી છે. એમાં 'શીલ' ઉપર શીલવાન પુરુષ અને ખાસ કરીને શીલવતી સ્ત્રી ઉપર અનેક કથાઓ રચવામાં આવી છે. ક્ષણસ્વરૂપ 'શીલોપદેશમાલા ખાલાવખોધ', 'ધર્મોપદેશમાલાવિવરણુ', 'ઉપદેશમાલાવૃત્તિ' વગેરે જેવા કથાસંગ્રહો સાંપડે છે. આ કથાઓમાં શીલવતી સ્ત્રી સાથે સાથે શીલબ્રહ્મ સ્ત્રી કે એવફા નારીના ચરિત્રને નિરૂપતી સ્ત્રીચરિત્રની કથાઓ પણ જેવા મળે છે. આમાં સ્ત્રી પ્રકૃતિથી જ કુશીલ અને કપટી હોવાનું નિરૂપણ મળે છે.

આવી સ્ત્રી-ચરિત્રની કથાનો સંગ્રહ તે સંસ્કૃતમાં રચાયેલ 'શુકસપ્તતિ' છે. એમાં શુક (પોપટ) દ્વારા કહેવાતી સિત્તોર કથાઓ-સ્ત્રીચરિત્રની કથાઓ જેવા મળે છે. 'શુકસપ્તતિ'ના હાલ બે સંસ્કરણો ઉપલબ્ધ છે. એક તે 'સાધારણુ' (Similicior) અને બીજું 'પરિષ્કૃત' (ornatoor). 'સાધારણુ'ના કર્તા કોઈ જૈનમુનિ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. જે મૂળગ્રંથ પ્રાકૃતમાં હોવાનું સૂચવે છે. 'શુકસપ્તતિ'નો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રાચાર્યે એમના યોગશાસ્ત્રમાં કથાસપ્તતિ-શંસી, માર્જારીવ શુકો એમ કર્યો છે. ભોજે પણ 'શૃંગારપ્રકાશ'માં પણ નિદર્શન નામના સાહિત્ય પ્રકારના ઉદાહરણુ તરીકે—ગદ્યપ્રવાન પદમિશ્ર મયૂર-શુક-માર્જારી' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રાચાર્યે 'કાવ્યાનુશાસન'માં પણ કર્યો છે. 'પરિષ્કૃત'નો કર્તા આદ્યણુ ચિંતામણી ભટ્ટ છે. એણે પૂર્ણભદ્ર કૃત 'પંચતંત્ર' (ઈ. સ. ૧૨૯૯)ના જૈન સંસ્કરણનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. શક્ય છે કે એવફા પત્નીઓ-સ્ત્રીચરિત્ર અંગેની કથાઓ 'પંચતંત્ર'કારે આ 'શુકસપ્તતિ'ના કોઈ પ્રાચીન સંસ્કરણના આધારે રચી હોય. 'શુકસપ્તતિ' સાથે સામ્ય ધરાવતો અન્ય ગ્રંથ તે અજ્ઞાતકૃત 'સિંદ્યાદ કથા' સંગ્રહ છે. જેના અનેક રૂપાંતરો ભારત તેમજ ભારતેતર પ્રદેશની ભાષામાં થયાં છે.

આ પરંપરાને અનુસરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ શામળે પોતાની 'સૂડાખહોંતરી' કથાગ્રંથની રચના કરી છે. એમાંથી અનેક સંસ્કૃત કથાઓ નીકળી ગઈ છે, અને કેટલીક નવી ઉમેરાઈ છે કે અલ્પપ્રમાણમાં ફેરફારવાળી છે. શામળ-

પૂર્વે જૈનમુનિ રત્નસુંદરસૂરિ કૃત 'સૂડાબહોંતરી' અથવા 'રસમંજરી' (ઈ. સ. ૧૫૮૨માં) પ્રાચીન ગુજરાતીમાં મળે છે. જે હજી અપ્રકાશિત છે. (જેની જુદા જુદા સમયની સાતેક હસ્તપ્રતો પરથી આ લેખક દ્વારા સંપાદન કરવાનું કાર્ય ચાલે છે.)

'રત્નસુંદરસૂરિ' સામાન્યતઃ 'શુકસપ્તતિ' કથાને અનુસરે છે. કેટલીક કથાઓમાં તો સંસ્કૃત કથાનો શબ્દશઃ અનુવાદ કે પુનઃકથન છે. તો કેટલીકમાં નજીવા ફેરફાર કે ગુજરાતીકરણ થયેલું જોવા મળે છે. કેટલીક વાર વર્ણનો પણ ખીખાંઢાળ બિતરી આવ્યાં છે. પ્રસંગોનું નિરૂપણ સંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યું છે જેથી કેટલીકવાર કથાસંદર્ભ પકડવો પણ મુશ્કેલ થઈ જાય છે. શામળની 'સૂડાબહોંતરી' સાથે તુલના કરતાં જણાઈ આવે છે કે તે 'શુકસપ્તતિ'નું શામળ પૂર્વે એક જૈન સાધુના હસ્તે થયેલ આ પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કરણ છે. શામળમાં જોવા મળતી કેટલીક કથાના શબ્દશઃ મૂળ સ્ત્રોતરૂપે કથાઓ રત્નસુંદરસૂરિમાં જોવા મળે છે. પણ શામળે તો કેટલીક કથાઓ અન્ય કથાસંગ્રહમાંથી કે તત્કાલીન કથાપરંપરામાંથી લાવીને પોતાની 'સૂડાબહોંતરી'માં મૂકી છે, તેમ છતાં શામળ પૂર્વે સંસ્કૃત 'શુકસપ્તતિ'ના એક જૈન સાધુના હસ્તે સ્ત્રીચરિત્રવિષયક પ્રાચીન ગુજરાતીમાં થયેલ સંસ્કરણ લેખે એનું મહત્ત્વ છે.

કનુભાઈ શેઠ

સંશોધન-વર્તમાન

સંપાદન

અનુયોગદ્વારસૂત્ર-ચૂષ્ણિ :	સં. મુનિ જંખૂવિજય
અનુયોગદ્વાર-સૂત્ર ઉરિભક્તિય વૃત્તિ :	સં. મુનિ જંખૂવિજય
અ-ચોક્તિમુક્તાવલી :	હંસવિજયગણિ, વિ. સં. ૧૮ મો સૈકો.
	સં. મુનિ નંદિધોષવિજય

ભાષા સંસ્કૃત. વિક્રમ સંવત ૧૭૩૬ અને ૧૭૭૬માં લખાયેલ બે હસ્તપ્રતો પરથી સંપાદન. અલંકારયુક્ત સંસ્કૃત શ્લોકસંગ્રહ. અહીં પં. ધીરવિજયજીગણિએ તૈયાર કરેલ પ્રથમાદર્શનો ઉપયોગ કર્યો છે.

અભિધાન-ચિંતામણિ-નામમાલા : વ્યુત્પત્તિ-રત્નાકર ટીકા. મુનિ દેવસાગર ઈ. સ. ૧૬૩૦. સં. મુનિ શ્રીચંદ્રવિજય

૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ. ભાષા સંસ્કૃત. વિષય કોશ. શબ્દસાધનિકા. પાટણ, માંડવી, ઉભોઈના ભંડારોની હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદન.

હેમચંદ્રાચાર્યની સ્વોપજ્ઞટીકા ૧૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે, જ્યારે આ ટીકા ૧૮,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેથી ટીકાની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવે છે. પાણિનીય વ્યાકરણનાં સૂત્રો દ્વારા શબ્દોની સાધનિકા કરી છે તેથી કોઈ વિદ્વાનને હૈમવ્યાકરણ તથા પાણિનીય વ્યાકરણનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરવું હોય તો થઈ શકે. અમરકોષની રામાશ્રમી ટીકાથી પણ સાધનિકા-વિવેચન આદિમાં સ્પષ્ટતા ગ્રંથકારે વિશેષ રીતે કરી છે. અમરકોષની કવિ મુકુટે રચેલ 'પદ્યત્રિકા' ટીકાની પદ્ધતિ અપનાવી હોય તેવું લાગે છે.

અમદાવાદની જૈન ચૈત્ય પરિપાટી : લલિતસાગર આદિ. ઈ. સ. ૧૬૦૬. સં. રમણલાલ ન. મહેતા, કનુભાઈ શેક

અમદાવાદની પરિપાટીઓનું સંપાદન અને અધ્યયન. અમદાવાદની છ ચૈત્યપરિપાટીનીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) લલિતસાગર : ચૈત્યપરિપાટી. રચના સં. ૧૬૬૨.

(૨) પાઠક જ્ઞાનસાગરગણિ : ચૈત્યપરિપાટી. રચના સં. ૧૮૨૧.

(૩) રત્નવિજય : રાજનગર-તીર્થયાત્રા, રચના સં. ૧૮૯૨.

(૪) પંડિત અંબાલાલ શાહ : જૈનતીર્થ સર્વસંગ્રહ અન્તર્ગત ભાગ-૧. રચના-સં. ૨૦૦૯.

(૫) લલિતસૂરિ : અમદાવાદ-ચૈત્યપરિપાટી. રચના-સં. ૨૦૨૫.

(૬) નિત્યાનંદવિજય : ખૂહદ અમદાવાદ જિનમંદિરોની ચૈત્યપરિપાટી. રચના-સં. ૨૦૩૫.

ઉપર્યુક્ત છ ચૈત્ય પરિપાટીનું સંપાદન અને અધ્યયન આ ગ્રંથમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

અલંકારદર્પણ : અજ્ઞાતકર્તૃક. અનુમાને ૧૦મો. સૌકો

સં. હરિવલ્લભ ભાયાણી

ભાષા પ્રાકૃત. શ્લોકપ્રમાણ આશરે ૧૦૦ ગાથા.

આરામસોહાકંઠા : અજ્ઞાતકર્તૃક.

સં. પ્રેમસુમન જૈન

ભાષા પ્રાકૃત. શ્લોક પ્રમાણ ૨૯૮. અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારની ત્રણ હસ્તપ્રતોને આધારે પાઠસંપાદન. હિન્દી અનુવાદ અને અધ્યયન.

આવશ્યક-ચૂલ્હિં :

સં. મુનિ જંબૂવિજયજી

આવશ્યક-ચૂલ્હિં :

સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

આવશ્યક-નિયુક્તિ :

સં. મુનિ જંબૂવિજય

આવશ્યક-નિયુક્તિ :

સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

ઉત્તરાધ્યન-સૂત્ર-ચૂલ્હિં :

સં. મુનિ જંબૂવિજય

ઉવવાઈઅ-સૂત્ર (સટીક) :

સં. મુનિ જંબૂવિજય

ઋષિમંડલ-પદ્ધતિ-વૃત્તિ (= મહર્ષિકુલસૂત્ર) : ભુવનતુંગસૂરિ. ૧૪મો સૌકો.

સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

કંઠાવલી : ભદ્રેશ્વરસૂરિ. ઇ. સ. ૧૧મો સૌકો.

સં. રમણિકભાઈ શાહ

કંડરીક પુંડરીક સંઘિ : રાજસાર-ઇ. સં. ૧૬૪૭.

સં. કલ્પના શેઠ

ભાષા જૂની ગુજરાતી. શ્લોકપ્રમાણ ૧૭૫. લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદની એકમાત્ર પ્રત બેપરથી સંપાદન અને અધ્યયન.

અંદરપાઠચરિય : સિદ્ધસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૨૨. સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

ભાષા પ્રાકૃત. શ્લોક પ્રમાણ ૬,૦૦૦.

અંદરલેખાવિજય પ્રકરણ : મુનિ દેવચંદ્ર. ઈ. સ. ૧૩મો સૌકો.

સં. મુનિ પ્રદ્યુમ્નવિજયજી

આ એક નાટક છે. આમાં પાંચ અંક છે. આ ગ્રન્થની એક માત્ર નકલ જ્ઞેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં સચવાયેલી છે. એ તાડપત્રની પોથી છે. ખીજી એક કાગળની પોથી પાટણના ભંડારમાં મળે છે, પણ તે તો આ જ્ઞેસલમેરની નકલ માત્ર છે. કારણ કે જ્ઞેસલમેરની પોથીની જેમ જ આ પણ અપૂર્ણ છે. આદિ-અન્ત ભાગ બરાબર મળે છે. વચ્ચે વચ્ચે પત્રો નથી, ત્રુટિત છે. કુલ નવ પત્ર નથી. જ્ઞેસલમેરની પોથી જ્યાં જે અક્ષરે અટકે છે તે જ અક્ષરે આ કાગળની પોથી પણ અટકે છે. જે ભાગ જ્ઞેસલમેરની પોથીમાં આજે ઝાંખો, ધસાઈ ગયેલો મળે છે, તે ભાગ એ કાગળની પોથીમાં મળતો જ નથી. આ કાગળની પોથી સોળમા સૌકાની લખાયેલી છે. તે પછી પણ પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રયત્નથી ઉપયુક્ત તાડપત્રની પોથી ઉપરથી લખાયેલી કાગળની પ્રત મળે છે. તે ઠેક ઓગણીસમા શતકની છે. જે નવ પત્ર (૧૦૬, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૩૩, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૭૦, ૧૮૧) નથી તે તે ભાગ ગ્રન્થનો અત્યંત રસિક અને ઘટનાની દૃષ્ટિએ મહત્વનો ભાગ છે, એમ આગળ-પાછળના સંદર્ભથી સમજાય છે.

ગ્રન્થકાર દેવચન્દ્રમુનિ કલિકાલસર્વાઈ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય છે. તેમના સમયમાં આ ગ્રન્થની રચના થઈ છે. આ ગ્રન્થના પ્રથમ અંકની પ્રસ્તાવનામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે...“શ્રી કુનારપાલદેવનેન્દ્રસ્ય પરિષદા આદિષ્ટોઽસ્મિ, યદ્વદ્ય શ્રી કુનારવિહારે, લામનાશ્વસ્થિતશ્રીમદજિતનાથદેવસ્ય ઇસન્તોત્સવે ત્રૈવિદ્યસ્ય શ્રી દેવચન્દ્ર-મુનેઃ કૃતિઃ ચન્દ્રલેલાવિજયં નામ પ્રકરણમિનેતવ્યમિતિ ।” આ ઉલ્લેખથી આનો રચના સમય જાણી શકાય છે. વળી અર્ણોરાજની સાથેના સુદ્ધમાં સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ ગ્રન્થની રચના થઈ છે. ઈ. સ. ૧૧૫૧માં એ વિજય થયો ગણાય છે. અને હેમચન્દ્રાચાર્યનો કાળધર્મ ઈ. સ. ૧૧૭૩માં થયો છે. એટલે આ ગ્રન્થ તેઓના સત્તાસમય દરમ્યાન પણ રચાયોનો ઇન્કાર ન કરી શકાય.

ગ્રન્થનો પ્રકાર નાટકનો છે એટલે આમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષા પ્રયોગનર્થ છે. બન્ને ભાષામાં ગદ્ય અને પદ્ય છે. પ્રાકૃતિક વર્ણનો મહાકવિના કાવ્યોમાં મળે છે તેવી જાંચી કક્ષાના છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિરચિત સમરા-જ્ઞકહામાં આના મૂળ સ્ત્રોતના અંશો મળે છે. અજિતાદેવી અને તેના મન્ત્રાક્ષરો અને તેમાંથી પંચપરમેષ્ઠિના અર્થ તારવવામાં વ્યાકરણના સહારે અર્થચમત્કૃતિના ઠેર ઠેર દર્શન થાય છે. આનું સંપાદનકાર્ય પૂરું થવામાં છે.

અંપકવતી-શીલપતાકા ચોપાઈ : ધર્મભૂષણુ. અદારમો સૌકો.

સં. કનુભાઈ શેક

ભાષા જૂની ગુજરાતી, શ્લોક પ્રમાણુ ૪૯૫. કાંતિવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરાની એકમાત્ર હસ્તપ્રતથી સંપાદન અને સંશોધનાત્મક અધ્યયન.

દશવૈકાલિક-વૃત્તિ : તિલકાચાર્ય. ઈ. સ. ૧૨૨૮, સં. મુનિ જીનેશચંદ્રવિજય ભાષા સંસ્કૃત. શ્લોક પ્રમાણુ ૭૦૦૦. જોસલમેરની તાડપત્રીય પ્રત અને પાટણુ તથા અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારની કાગળની પ્રતોના આધારે સંપાદન.

દ્રવ્યાલંકાર :

સં. મુનિ જંપૂવિજય

ધર્મરત્નકરંડક (સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે) : વર્ધમાનસૂરિ ઈ. સ. ૧૧૧૬.

સં. મુનિ મુનિચંદ્રવિજય

ભાષા સંસ્કૃત. શ્લોક પ્રમાણુ ૧૦,૦૦૦ સંપાદન માટે આધારભૂત હસ્તપ્રતો (૧) વડોદરાના આત્મનંદ જૈન જ્ઞાનભંડારની તાડપત્રીય પ્રત (આશરે વિક્રમનો ૧૨મો સૌકો). (૨) સુરતના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયની હસ્તપ્રત (વિક્રમ સંવત ૧૬૭૦. (૩) પાટણુના હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની હસ્તપ્રત (વિક્રમ સંવત ૧૮૮૦). (૪) અમદાવાદની મુખ્યાળુ રવચંદ જૈન વિદ્યાશાળાની હસ્તપ્રત (વિક્રમ સંવત ૧૯૫૪).

મુખ્યત્વે ઉપદેશક સુભાષિતો અને પદ્યકથાનકોને સરળ અને પ્રાસાદિક સંસ્કૃતમાં રજૂ કરતા આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે શ્રાવકજીવનને ઉપયોગી ૨૦ અધિકારોનું નિરૂપણ છે.

૧. ધર્મ-અધર્મનું સ્વરૂપ, ૨. જિનપૂજન, ૩. ગુરુભક્તિ, ૪. પરોપકાર, ૫. સંતોષ, ૬. સંસાર-અસારતા, ૭. શોકત્યાગ, ૮. કષાયત્યાગ, ૯. લોકવિરુદ્ધત્યાગ, ૧૦. દાન, ૧૧. શીલ, ૧૨. તપ, ૧૩. ભાવ, ૧૪. શિષ્ટસંગ. ૧૫. વિનય, ૧૬. વિષયત્યાગ, ૧૭. વિવેક, ૧૮. મૃદુ ભાષા, ૧૯. દયા, ૨૦. સંઘપૂજન.

પદમરૂપહસામિચ્છરિય : દેવસૂરિ. ઈ. સ. ૧૧૯૨. સં. રૂચેન્દ્રકુમાર પગારિયા

ભાષા પ્રાકૃત. શ્લોકપ્રમાણુ ૭૨૩૨.

પંચવસ્તુ પ્રકરણ :

સં. સુનિ જ'પૂવિજયણ

પાટણ જૈન ધાતુ-પ્રતિમાના લેખેણુ' સંપાદન : સં. લક્ષ્મણુભાઈ ભોજક

પ્રશસ્તિ-સંચલ (કાગળની અને તાડપત્રીય પ્રતે) સં. સુનિ જ'પૂવિજય

પ્રાકૃત પ્રબોધ : નરચંદ્રસૂરિ. ૧૩મો સૈકા.

સુનિ શીલચંદ્રવિજય.

પ્રાકૃત ભાષાઓના અધ્યેતાઓને સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશામનુ' નામ સુવિદિત જ હોય. તેના આઠમા અધ્યાયમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે પ્રાકૃત સહિત છ ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપ્યું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ અને તેના વ્યાકરણનો ઐતિહાસિક રીતે અને શબ્દોના સ્વરૂપ, પરિવર્તનો તથા વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખીને વૈજ્ઞાનિક ઢબે થતો અભ્યાસ છેલ્લા થોડાક દાયકાઓમાં પાંગર્યો છે. તે પૂર્વે સૈકાઓથી તેનો સાધનિકાક્રમે, રૂપસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ પરંપરાગત ધોરણે સતત જળવાયો છે. આ પ્રકારના અભ્યાસ પાછળ તે તે ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્યને વાંચવાની તથા સર્જના અને સર્જાયેલા સાહિત્યની ભાષાની સાધુતા-અસાધુતાને પરખવાની દૃષ્ટિ સુખ્યત્વે કામ કરતી હશે તેવું લાગે છે. એટલે, આ દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખીને થતા અભ્યાસમાં 'સિદ્ધહેમ'ના આઠમા અધ્યાયના અભ્યાસીઓને રૂપસિદ્ધિમાં સુગમતા રહે તે હેતુથી, મધ્યકાળમાં પ્રાકૃતદુલ્લિકા તથા અવચૂરિ જેવી કૃતિઓ રચાઈ. આ શૃંખલામાં મલધારગચ્છના નરચંદ્રસૂરિએ રચેલી પ્રાકૃતપ્રબોધ કે પ્રાકૃતદીપિકા નામે વૃત્તિ નોંધપાત્ર છે, અને તે અદ્વાવધિ અમુદ્રિત છે.

'કથારત્નસાગર' તથા 'ન્યાયકંદલી-ટિપ્પનક' જેવા વિવિધ ગ્રંથોના સર્જક, ઈ. સ. ૧૨૩૨માં દિવંગત નરચંદ્રસૂરિ આ વૃત્તિના આરંભમાં જ 'સિદ્ધહેમાષ્ટમાધ્યાયે રૂપસિદ્ધિવિષ્ણીયતે' એમ લખીને, વ્યાકરણ ઉપર પાંડિત્યપૂર્ણ વિવરણનો નહિ, પણ વ્યાકરણના અધ્યેતાઓની સુગમતા ખાતર માત્ર રૂપસિદ્ધિ-સાધનિકા જ દર્શાવવાનો પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરી આપે છે. તેમણે આ પ્રતિજ્ઞા સમગ્ર કૃતિમાં નિભાવી પણ છે. કૃતિનું ચોક્કસ રચનાવર્ષ તે પ્રાપ્ય નથી, પરંતુ "ઈતિ મલધારિશિષ્ય પળિટતનરચન્દ્રવિરચિતે પ્રાકૃતપ્રબોધે" એવા ત્રણેય હસ્ત-પ્રતિઓમાં થયેલા નિર્દેશથી, તેમણે આચાર્ય થયા પૂર્વે આ કૃતિની રચના કરી હશે, અને તે રીતે વિક્રમના તેરમા શતકની ખીણ પચ્ચીશીમાં આ રચના થઈ હશે, તેમ અનુમાન કરી શકાય.

વિદ્યાર્થીલક્ષી આ રચનામાં જો કે અષ્ટમાધ્યાયનાં બધાં સૂત્રોમાં નોંધાયેલા બધા જ પ્રયોગો—ઉદાહરણોની વિગતવાર સાધનિકા નથી દર્શાવી. કર્તાને જ્યાં જ્યાં, જો ઉદાહરણોમાં, અભ્યાસીઓને તેની સાધનિકા કઠિન કે ગુંથવાડા ભરેલી બનશે તેમ ભાસ્યું, ત્યાં ત્યાં લાગુ પડનારાં સૂત્રો તેમણે ક્રમબદ્ધ ટાંક્યાં છે. તે પણ ખાસ સૂત્રો જ. બાકીની સામાન્ય પ્રક્રિયા તો અભ્યાસી પોતે જ શોધી શકે તેવો તેમનો ખ્યાલ લાગે છે અને તે સમુચિત પણ છે.

અષ્ટમ અધ્યાયના ચાર પાદ છે. ચારે પાદનાં સૂત્રો ક્રમશઃ ૨૭૧, ૨૧૮, ૧૮૨ અને ૪૪૮ છે. નરચંદ્રસૂરિની સંપાદનાધીન પ્રસ્તુત કૃતિની, અનુમાનત; વિક્રમના ૧૫મા સૈકામાં લખાયેલી અને અમદાવાદના સંવેગી ઉપાશ્રયના ત્રંચ-સંગ્રહની હસ્તપ્રતિ (ક. ૨૨૮૯)માં કુલ ૧૪ પત્રો છે. તેમાં ૧થી ૪ પત્રો પ્રથમ પાદ માટે, ચોથા પત્રની બીજી બાજુથી માંડીને છઠ્ઠા પત્રના પૂર્વભાગના અમુક અંશ સુધીનું દોઢેક પત્ર બીજા પાદ માટે, એ જ પ્રમાણે છઠ્ઠા—સાતમા પત્રોના અંશોના સંકલનથી ત્રીજા પત્ર જેટલો અંશ ત્રીજા પાદ માટે અને ૭ થી ૧૪—એમ શેષ લગભગ સાડા છ પત્રો ચોથા પાદ માટે ફાળવવામાં આવ્યાં છે. ભાષા સંસ્કૃત છે. પ્રતિની લખાવટ મહદંશે શુદ્ધ છે. અક્ષરો ઉત્તમ અને પ્રતિની સ્થિતિ બહુ સારી નહિ તેવી— મધ્યમ ગણાય. અમુક પત્રો ફાટેલાં છે.

બધાં રૂપો કે પ્રયોગો સિદ્ધ નથી કર્યાં. પરંતુ જો સિદ્ધ કર્યાં છે તે એકદમ સ્પષ્ટ અને માર્ગદર્શક ઢબે કર્યાં છે. એ પ્રયોગોની સાધનિકા પર પૂરતું ધ્યાન આપનાર અધ્યેતાને બાકીનાં રૂપોની સાધના ફાવી જાય તેવી ગૂંથણી થઈ છે.

ઉપરોક્ત ભંડારની આ જ કૃતિની બીજી પણ એ પ્રતિઓ પ્રાપ્ત છે, જેમાં એક વિ.સં. ૧૫૪૮માં લખાયેલી, ૨૧ પત્રોની પ્રતિ છે, અને બીજી સંભવતઃ વિક્રમના ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધ કે ૧૬મા શતકના આરંભમાં લખાયેલી લાગતી, ૨૬ પત્રોની પ્રતિ છે. આ પ્રતિમાં પ્રાંતે શ્લોકપ્રમાણુ ૧૪૫૧ હોવાનું નોંધેલું જેવા મળે છે. ત્રંચના છેડે આ કૃતિની રચના પાછળનો પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં કર્તા જણાવે છે કે—

નાનાવિષૈર્વિધુરિતાં વિભુષૈઃ સ્વવુદ્ધયા
તાં રૂપસિદ્ધિમશ્વિલામશ્લોક્ય શિષ્યૈઃ ।
અમ્યર્થિતો મુનિરનુજ્ઞિતસમ્પ્રદાય-
મારમ્ભમેનમક્રોન્નરચન્દ્રનામા ॥

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આઠમા અધ્યાયની રચના થયા પછીના થોડાક દાયકામાં જ, તેમાં નિર્દિષ્ટ પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે વિવિધ મતાંતરો પ્રવર્તવા માંડ્યા હશે, જેને લીધે અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને મૂંઝવણ થવા માંડી હશે કે કઈ પદ્ધતિ કે પ્રક્રિયાને સાચી ગણવી ? આથી તેમની મૂંઝવણના ઉકેલ અર્થે, પોતાના શિષ્યોની અભ્યર્થનાથી, નરય દ્રસૂરિએ આ કૃતિની રચના કરી છે. નોંધનીય વાત એ છે કે તેઓએ આ રચના વખતે સંપ્રદાય-વ્યાકરણની પરંપરાગત પરિપાટી-પદ્ધતિને નજરઅંદાજ નથી કરી (અનુજ્ઞિતસમ્પ્રદાય:), અને તે પરથી તેઓ પ્રાકૃતની અધ્યયનપરંપરાના અને સાથે સાથે પ્રચલિત બન્યા હોય તે જટિલ મતમતાંતરોના ઝાંડા અને વિવેકી અભ્યાસી હશે તેમ સહેજે કંઈપી શકાય. અને તે જ કારણે, આ પ્રાકૃતવ્રજોષ પ્રકાશિત થશે તો ખતીલા અભ્યાસીઓને અષ્ટમ અધ્યાયના પરંપરાગત અધ્યયન માટેનું એક માત્ર સાધન મળી રહેશે, તેની ખાતરી એસે તેમ છે.

ભક્તામરસ્તોત્ર : માનતુંગસૂરિ

સં. જીતેન્દ્ર શાહ

અનેક હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદન અને અધ્યયન.

મનઃસ્થિરીકરણ (સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ-સહિત) : મહેન્દ્રસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૪૮.

સં. કૃષ્ણેન્દ્રકુમાર યગારિયા

ભાષા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત. શ્લોકપ્રમાણ ૨૩૦૦.

મલ્લિનાથચરિત્ર : હરિભદ્રસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૫૫. સં. સલોની જોષી

ભાષા મુખ્યત્વે પ્રાકૃત. કવચિત્ સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ. શ્લોકપ્રમાણ ૯૦૦૦ (૬૭૦૮ ગાથા).

મલ્લિનાથચરિત્ર ત્રણ પ્રસ્તાવમાં વિલાનિત છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં મલ્લિનાથનો પૂર્વભવ અને છ અવાંતરકથાઓ આપવામાં આવી છે. બીજા પ્રસ્તાવમાં મલ્લિનાથનો જન્મ, છ રાગ્યોને પ્રતિબોધ અને દીક્ષામહોત્સવ તેમજ આઠ

કથાનકનું નિરૂપણ કરાયું છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આઠ કથાઓ તેમ જ મલ્લિકનાથના નિર્વાણનો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે.

મહાનિશીથ-સૂત્ર :

સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ : ખંડ ૨, મૂળ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વૃત્તિ સાથે. વૃત્તિ દેવેન્દ્રસૂરિ.

ઈ. સ. ૧૫માં સૈકો.

સં. અમૃતભાઈ લોજક

માહો-મૂલવાદસ્થલમ : અન્નિતદેવસૂરિ. ઇ. સ. ૧૨૨૯. સં. સુનિજયસુંદર-વિજય, સુનિ મહાબોધવિજય

આ ગ્રંથની સૌવર્ણિકનગરમાં રચના થઈ છે.

સુનિયન્દ્રસૂરિશિષ્ય અન્નિતદેવસૂરિવિરચિત આ વાદસ્થળમાં જિનબિંબ-પ્રતિષ્ઠાના અધિકારની બાબતમાં જે કાંઈ મોહોદાય છે તેનું ઉ-મૂલન અભિપ્રેત છે.

ચર્યાનો મુખ્ય મુદ્દો છે જિનબિંબપ્રતિષ્ઠા સાધુથી (આચાર્યથી) થાય કે નહિ? અથવા શ્રાવકે જ કરવાની હોય કે સાધુ (આચાર્ય) પણ કરી શકે?

પ્રાચીન તેમ જ સમકાલીન શાસ્ત્રોના આધારે ગ્રંથકારે 'સાધુઓ પ્રતિષ્ઠા કરે' એ તથ્યની પ્રબળ સ્થાપના કરી છે. સાધુથી પ્રતિષ્ઠા થાય જ નહિ એવું માનનારા પક્ષની યુક્તિઓનો પણ સશક્ત જવાબ વાળ્યો છે.

પૂર્વપક્ષીએ 'તિલકમંજરી', 'કથાકોષ', 'પંચાશક', 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથા', 'પ્રશમરતિ' વગેરે શાસ્ત્રોનો હવાલો આપીને 'શ્રાવકે જ પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈ એ, નહિ કે સાધુએ' આ મત પુષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉત્તરપક્ષમાં એ પ્રયત્નની નિષ્ફળતા બતાવીને 'પ્રતિષ્ઠાકલ્પ-પંચાશક' વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના આધારે સાધુ-કૃત પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના કરી છે.

પૂર્વપક્ષીએ પ્રતિષ્ઠાકારક આચાર્યો ઉપર પાંચ મહાવ્રતના લોપનો આક્ષેપ કર્યો છે, પણ ગ્રંથકારે આ આક્ષેપનો મજબૂત દલીલો દ્વારા સચ્ચોટ રદીયો આપ્યો છે.

સાધુઓને દ્રવ્યસ્તવનો અધિકાર નથી, એ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ-સર્વામાન્ય છે. છતાં પ્રતિષ્ઠામાં સાધુઓ દ્વારા જે કાંઈ આંશિક દ્રવ્યસ્તવ થાય છે તે કઈ રીતે, તેનો પણ આચાર્યો બરાબર જવાબ આપ્યો છે.

ગ્રંથકારે ઉત્તરપક્ષની પુષ્ટિમાં શ્રીમાલ, માલવા, મારવાડ, મેવાડ, કર્ણાટક, લાટ વગેરે અનેક સ્થળોએ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલી પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા ભિન્નમાલ, સાંચોર વગેરેમાં વર્ગસંખ્યાના ઉલ્લેખ સાથે પૂર્વાચાર્યોના પ્રતિષ્ઠા-લેખોનો પણ સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. ખાસ કરીને કાશહદનગરમાં

શ્રી કાલિકાચાર્યના નામવાળા પ્રતિષ્ઠાલેખ અને સોપારાનગરમાં શ્રી વજ્રસ્વામિશિષ્ય (વજ્રસેનસૂરિ)ના નામવાળા પ્રતિષ્ઠાલેખનો નામનિર્દેશ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે.

અન્તે ગ્રંથકાર આચાર્ય ભગવંતે બિંબપ્રતિષ્ઠા આચાર્યે જ કરવી જોઈએ, એ પ્રતિજ્ઞા સાથે વિસ્તૃત અનુમાનપ્રયોગનો ઉપન્યાસ કરીને એનું સમર્થન કર્યું છે.

રાઉલવેલ : રોડા. ઈ. સ. ૧૨મો સૌકો. સં. હરિવલ્લભ ભાયાણી
મધ્યપ્રદેશ(ધાર)માંથી પ્રાપ્ત અને મુંબઈમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ
મ્યુઝિયમમાં અત્યારે સચવાયેલ એક શિલા ઉપર કોતરાયેલું આ એક કાવ્ય છે.
એની ભાષા અપભ્રંશની ઉત્તરકાલીન અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાના
આરંભકાળની છે. પાંચ પ્રદેશની તરુણીઓનું—તે તે પ્રદેશની ભાષાઓની અને
પહેરવેશની થોડીક લાક્ષણિકતાઓ સાથેનું નખશિખ-વર્ણન એનો વિષય છે.
(રહનેમચરિયં (હરિવંશપુરાણ) : સ્વયંભૂદેવ. ઈ. સ.નો નવમો સૌકો.
સં. રામસિંહ તોમર

ભાષા અપભ્રંશ. શ્લોક પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ (૧૧૨ સંધિ).

પૂના, જયપુર અને વિશ્વભારતીની હસ્તપ્રતોના આધારે પાઠસંપાદન. ખીજો
કાંડ કુરુકાંડ આ વર્ષે જ પ્રકાશિત થયો છે. પહેલો કાંડ યાદવકાંડ એકાદ
માસમાં પ્રકાશિત થશે. ત્રીજા કાંડ સુદ્ધકાંડનું મુદ્રણકાર્ય ચાલુ છે.

વસુદેવહિંડી (મધ્યમ ખંડ) (ભાગ ખીજો) : ધર્મસેનગણિ, આશરે ઈ. સ.નો
૭મો સૌકો. સં. રમણિકભાઈ શાહ

શતપદી : મહેન્દ્રસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૩૮. સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા
ભાષા. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત.

શાંતિનાથચરિત્ર : માણિકચયંદ્રસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૨૦. સં. સાધવી હેમગુણાશ્રીજી,
સાધવી દિવ્યગુણાશ્રી.

રાજગચ્છીય માણિકચયંદ્રસૂરિએ લિન્નમાલવંશીય શ્રેણી દેહડની પ્રાર્થનાથી
રચના કરી. ભાષા સંસ્કૃત, આઠ સર્ગ. શ્લોકપ્રમાણ ૫૫૭૪. શાંતિનાથના
આરંભવેનું વૃત્તાન્ત. હસ્તપ્રતો (૧) ડહેલાનો જૈન ઉપાશ્રય. (૨) વીરઆઈ પાઠશાળા
ભંડાર (પાલીતાણા), (૩) હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડાર (પાટણ) વગેરે.
સુગમ લઘુટીકાની રચના સાથે મૂળકૃતિનું સંપાદન.

શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ (વૃત્તિ સાથે) : જિનેશ્વરસૂરિ. ઈ. સ. ૧૨૫૭.
વૃત્તિકાર વાચક લક્ષ્મીતિલક. ઈ. સ. ૧૨૬૧. સં. સુનિ પ્રશમચંદ્રવિજય

ભાષા સંસ્કૃત, શ્લોક પ્રમાણ ૧૫૩૩૧, વિષય શ્રાવકધર્મપ્રતિપાદન. પાટણ અને લીંબડીના હસ્તપ્રતભંડારની હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદન. શ્રાવક ધર્મ અને પ્રતોના વિશદ વર્ણન સાથે શ્લોકબદ્ધ દષ્ટાંતકથાઓ આપેલી છે.

શ્રેણિકચરિત્ર (દુર્ગવૃત્તિ, દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય) : જિનપ્રભસૂરિ. ઇ. સ. ૧૩૮૮.

સં. સાધ્વી હેમચુલ્લાશ્રીજી, સાધ્વી દિવ્યાચુલ્લાશ્રીજી,

દયાકર મુનિની પ્રાર્થનાથી અંચરચના કરી. ભાષા સંસ્કૃત. સર્ગ ૧૮. શ્લોક પ્રમાણ ૨૨૬૭. કાર્ત્ત્ર વ્યાકરણના સૂત્રો અનુસાર પ્રયોગો આપવા સાથે શ્રેણિકચરિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. ધણુ વર્ષ પહેલા સાત સર્ગ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે જૈનધર્મ પ્રસારક વર્ગ (પાલીતાણા) તરફથી પ્રકાશિત થયેલ. હસ્તપ્રતો : પુના, સુરત, અમદાવાદ (હાજી પટેલની પોળ, સંવેગી ઉપાશ્રય) વગેરે હસ્તપ્રતભંડારમાંથી પ્રાપ્ત. મૂળ અંચના સંપાદનની સાથે વિષમપદો પરતું અજ્ઞાતકર્તૃક ટિપ્પણ પ્રકાશિત કરાશે.

શ્વેતપટતા ક્રિયતે મયા (વાક્યાર્થવિચારવાદસ્થાનકમ) : અજિતદેવસૂરિ ઇ. સ. ૧૧૯૬

સં. મુનિ જયસુંદરવિજય,
મુનિ મહાબોધિવિજય

અંચની રચના તુંડકેશ્વર (= તડકેશ્વર) નગરમાં થઈ છે.

સંપૂર્ણ વાદસ્થળ વિનોદપૂર્ણ ચર્ચારૂપ છે. ‘શ્વેતપટતા ક્રિયતે મયા’ આ વાક્યપ્રયોગમાં શ્વેતપટતા શબ્દપ્રયોગને ખોટો ઠરાવવામાં આવ્યો છે. શ્વેતપટ એ કયો સમાસ છે એની સમીક્ષા નવ વિકલ્પોથી કરાઈ છે એ નવ વિકલ્પોમાં સમવાય તથા તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્તિ સંબંધની ચર્ચા પણ કરી છે. નવ વિકલ્પોની ચર્ચા બાદ ‘તા’ પ્રત્યયનો અર્થ ભાવાત્મક સામાન્ય કરવામાં આવે તો એ ‘સામાન્ય’ને અપ્રામાણિક ઠરાવવા માટે ૩૦ વિકલ્પોની રજૂઆત જે રીતે અન્યકારે પ્રસ્તુત કરી છે તે ખીજા કોઈ અન્યમાં જેવા મળવી દુર્લભ છે. ત્યારબાદ ‘ક્રિયતે’ એવા કર્મણ્ણિ પ્રયોગથી શ્વેતપટતામાં કર્મત્વની સૂચના થાય છે પણ અહીં નિવર્તન કે વિક્રિયારૂપ કર્મત્વ ધટતું નથી તે દર્શાવીને વાદસ્થલની સમાપ્તિ કરાઈ છે.

સમવાયંગ-સૂત્ર :

સં. મુનિ જંપૂવિજય

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન :

સં. મુનિ જંપૂવિજય

સીતાચરિત્ર : ભુવનતુંગસૂરિ. ઇ. સ. ૧૪મો સૌકો. સં. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

સુકુમાલચારિત્ર : વિભુધ શ્રીધર. ઇ. સ. ૧૨મો સૌકો. સં. પ્રેમસુમન જૈન

ભાષા અપભ્રંશ. જયપુરની અને અન્ય એક હસ્તપ્રતના આધારે પાઠ-સંપાદન, હિંદી અનુવાદ તથા અધ્યયન સાથે. છ સંધિ ધરાવતું સુકુમાલમુનિના ચરિતનું નિરૂપણ કરતું કાવ્ય.

મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર : પદ્મપ્રભસૂરિ, ઈ. સ. ૧૨૪૮.

સં. મુતિ શ્રમણ્યચંદ્રવિજય

સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ. ત્રણુ પર્વ. શ્લોકપ્રમાણુ ૫૫૮૬. જેસલમેરની તાડપત્રીય પ્રત અને પાટણની કાગળની હસ્તપ્રતને આધારે સંપાદન. મુનિસુવ્રતસ્વામીના પાંચ કલ્યાણકોનાં વર્ણનની સાથોસાથ આર વ્રતો અને તેને લગતી કથાઓનું વિશદ વર્ણન.

સુવર્ણશેષ્યસિદ્ધિશાસ્ત્ર

સં. જે. સી. સીકદાર

ભાષા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, રાજસ્થાની, ગુજરાતી. લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની બે તાડપત્રીય અને એક કાગળની હસ્તપ્રત પરથી સંપાદન. અંગ્રેજી અનુવાદ અને અધ્યયન સહિત.

સૂડાખહેંતરી : રત્નસુંદરસૂરિ, ઈ. સ. ૧૫૮૨

સં. કનુભાઈ શેઠ

ભાષા જૂની ગુજરાતી. શ્લોકપ્રમાણુ ૨૫૦૦. લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદની છ હસ્તપ્રતોના આધારે સંપાદન, શામળ ભટ્ટ પૂર્વેની અને સંસ્કૃત 'શુકસંપત્તિ' પદ્ધતિની કથાપરંપરાની દષ્ટિએ આ કૃતિ મહત્વની છે. અધ્યયનપૂર્ણ ભૂમિકા સાથે.

અધ્યયન

આચાર્ય કલાપ્રભસાગર

વિક્રમ ઈ ૧૩વી શતાબ્દી સે ૧૬વી શતાબ્દી તક અંચલ ગચ્છ (વિધિપક્ષગચ્છ) કે આચાર્યો દ્વારા રચિત પ્રાકૃત સાહિત્યકા સંક્ષિપ્ત નિરીક્ષણ.

વી. એમ. કુલકર્ણી

A Treasury of Prakrit Tales

જૈન આગમગ્રંથો અને તેના પરના ટીકાસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત દષ્ટાંતકથાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ અને અધ્યયન. ગ્રંથ દ્વંક સમયમાં પ્રકાશિત થશે.

જયંત કોઠારી

મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ.

આ કોશની પરિકલ્પના મહત્વાકાંક્ષી નથી, વિનમ્ર છે. આમ તો, એ એક સંકલિત કોશ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની જે કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ છે તેમાં આપવામાં આવેલા શબ્દકોશ જ અહીં લઈ લેવામાં આવેલા છે, પરંતુ એમાં એક મહત્વની પસંદગી કરવામાં આવી છે. જે ગ્રંથોમાં સંપાદકોએ વર્ણાનુક્રમભૂલિકા સાથે શબ્દકોશ આપ્યો હોય અને શબ્દના પ્રયોગસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો હોય તેવા ગ્રંથો જ અહીં સમાવ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે સંપાદકોએ આપેલા શબ્દાર્થો કેટલીક વાર ખોટા, અધૂરા કે શંકાસ્પદ હોવાનો સંભવ રહે છે અને આ જાતના દોષો શબ્દના પ્રયોગના મૂળસ્થાન સુધી જઈએ તો જ પકડાય. સ્થૂળ સંકલન

નહીં પણ સંશોધિત શબ્દકોશ આપવાની નેમ હોવાથી અથપસંદ્ધીમાં આ મર્યાદા સ્વીકારી છે. આમ કરતાં પણ ૭૦ અથોના શબ્દકોશો લેવાના થાય છે, જેમાં અર્ધા જેટલા જૈન સાહિત્યના અથો છે.

અર્થ શંકાસ્પદ લાગ્યો ત્યાં મૂળ સ્થાન સુધી જતાં ઘણે સ્થાને શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાની ચર્ચ છે. એક જ શબ્દના જુદા જુદા અથોમાં પ્રાપ્ત થયેલા જુદા જુદા અર્થોએ પણ આવી ચકાસણીની ભૂમિકા જભી કરી છે. અર્થોનાં શુદ્ધિ-સંમાજનમાં સંપાદિત અથો પોતે મદદરૂપ થયા છે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, દેશ્ય, ફારસી, ઉર્દૂ, હિંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી વગેરે કોશો તથા 'વર્ણુકસમુચ્ચય' જેવા અથોનો ખૂબ ઉપયોગ કરવાનો થયો છે. સંપાદકની પોતાની મખ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાની જાણકારી તો કામમાં આવે જ. આ રીતે થયેલી અર્થની શુદ્ધિનું પ્રમાણ ખાસ્સું નોંધપાત્ર છે.

દરેક શબ્દ પરત્વે મૂળ અથ કે અથોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એ અથના સંપાદકે આપેલો અર્થ નોંધ્યો છે, જ્યાં એ અર્થ ખોટો જ જણાયો છે ત્યાં છોડ્યો છે અને શંકાસ્પદ જણાયો ત્યાં એમ ખતાવ્યું છે. કોશના સંપાદકને અર્થો આપવાના થયા છે તે જુદી નિશાનીથી દર્શાવ્યા છે.

પ્રકાશિત અથોના કોશોમાં ઘણી વાર અત્યારે પ્રચલિત શબ્દો નોંધાયા છે, તે બહુ સામાન્ય ઉચ્ચારભેદથી પણ અત્યારના શબ્દો નોંધાયા છે. આવા શબ્દો આ સંકલિત કોશમાં લીધા નથી. શબ્દો લેવા ન લેવા અંગેના કેટલાક વિવેકો કરવાના થયા છે. આમ કરતાં પણ કોશમાં અંદાજે પંદરેક હજાર શબ્દોનો સંગ્રહ થવાની ધારણા છે.

કોશનું સંપાદનકાર્ય પૂરું થયું છે અને લેસર ટાઇપ-સેટિંગમાં એનું કમ્પોઝ પણ 'પ' વર્ણુ સુધી પહોંચી ગયું છે. આ શબ્દકોશ ગુજરાત બહાર પણ ઉપયોગમાં લેવાનો થશે એ ખ્યાલથી એની લિપિ નાગરી રાખી છે. એ કોલમવાળાં ડિમાઇ કદનાં છસોથી આઠસો પાનાં થવાની જાણતરી છે અને આ વર્ષની આખર સુધીમાં અને પ્રકાશિત કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે.

કે. આર. ચન્દ્ર

પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણ કી સમીક્ષા ઔર
અર્ધમાગધી

પ્રાકૃત ભાષા વિષે વ્યાકરણોમાં ધ્વનિપરિવર્તન અને પ્રત્યયો વિષે આવેલ નિયમોની પ્રાચીન શિક્ષાલેખો અને પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં મળતા પ્રયોગો સાથે સરખામણી અને તેમાંથી પ્રાચીન લક્ષણોની શોધ, અર્ધમાગધી જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષા માટે કયા કયા પ્રત્યયો ઉપયુક્ત ગણાય તેની ચર્ચા, અર્ધમાગધીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળતા અને પ્રકારનાં પ્રાચીન અને ઉત્તરવર્તીં રૂપોની તાલિકા પણ આપવામાં આવી છે. પુસ્તક છપાઈ રહ્યું છે.

કે. આર. ચન્દ્ર

Study of Variants and Re-editing
of Older Ardhamāgadhī Texts

અર્ધમાગધી ભાષાના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ‘આચારાંગ’માંથી ઉદાહરણ રૂપે થોડાક શબ્દો(દસ શબ્દ)નાં પાઠાન્તરોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તારૂપત્રીય અને કાગળની પ્રાચીન પ્રતોમાં શબ્દોના ઉત્તરવર્તીં રૂપોની સાથે સાથે પ્રાચીન રૂપો પણ મળતાં હોવા છતાં ઉપલબ્ધ સંસ્કરણોમાં અનેક જગ્યાએ ઉત્તરવર્તીં રૂપો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. હસ્તપ્રતોમાં પાઠોની એકરૂપતા નથી. ક્યારેક પ્રાચીન તો ક્યારેક ઉત્તરવર્તીં (એક જ શબ્દના) રૂપો મળે છે, ભલેને પછી તે હસ્તપ્રત પ્રાચીન હોય કે પરવર્તીં હોય. વળી અન્ય પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણરૂપે કેટલાક શબ્દો અને તેમનાં પાઠાન્તરો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આવા અધ્યયન ઉપરથી જાણી શકાશે કે કાળક્રમે અને ક્ષેત્રાન્તરના કારણે પ્રાચીન શબ્દ-રૂપોનું સ્થાન ઉત્તરવર્તીં રૂપોએ લઈ લીધું અને તેથી જ પ્રાચીન ભાષાની સ્થાપના માટે પ્રાચીન આગમગ્રંથોનું પુનઃ સંપાદન અનિવાર્ય બની ગયું છે. આ પુસ્તક છપાઈ રહ્યું છે.

કે. આર. ચન્દ્ર

ઇસિલાસિયાઈ (ઋષિલાપિતાનિ)

શુષ્ટિંગ-સંપાદિત આવૃત્તિને આધારે આગમગ્રંથની અકારાદિ બધા જ શબ્દરૂપોની સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

કે. આર. ચન્દ્ર

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત થતી આગમગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત ‘આચારાંગ’ના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનનું ભાષિક દષ્ટિએ પુનઃ સંપાદન

કાર્ય ચાલે છે. વિવિધ હસ્તપ્રતિ તથા ચૂર્ણિમાં તથા અન્ય પ્રાચીન આગમ ગ્રંથોમાં મળતાં પાઠાંતરોને ઉપયોગમાં લઈને, ભાષાદષ્ટિએ જે ઉત્તરવર્તી રૂપો છે, તેમની જગ્યાએ પ્રાચીન રૂપો પસંદ કરીને પાઠ સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ છે.

વર્ષા જાની સમયસુહરકૃત 'ત્રિયમેહકતીથ'ની સચિત્ર હસ્તપ્રત (ઇ. સ. ૧૭૭૦)નું અધ્યયન.

વર્ષા જાની પ્રબંધ ચિંતામણિ : ઇતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં.

બળવંત જાની

વસ્તુપાલ, શાંતિદાસ શેઠ, જગદુસા અને જેમા હડાળિયા વિષયક રાસ-કૃતિઓ અને એ વિષયની અર્વાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ, ઇતિહાસ અને પ્રચલિત કંઠસ્થ પરંપરાની દાંતકથાઓની સામગ્રી એકત્ર કરીને એના અધ્યયનનું કાર્ય આરંભ્યું છે.

જગદીશચંદ્ર જૈન

History and Development of Prakrit Literature is under print. It contains the following chapters :

- (i) Evolution of Prakrit Language
- (ii) Religious Literature in Prakrit
- (iii) Canonical Literature of the Digambaras
- (iv) Canonical Literature of the Svetāmbaras
- (v) Poetical Composition in Prakrit
- (vi) Narrative Literature in Mahārāṣṭri
- (vii) Prakrit in Sanskrit Dramas
- (viii) Works on Grammar, Prosody, Lexicography and Poetics
- (ix) Secular Literature
- (x) A General Survey

Containing about 700 typed pages. To be published by Munshiram Manoharlal, Delhi.

(II) Special Lectures delivered in the Department of Jainology, University of Madras.

They are (i) Evolution of Jainism, (ii) Jain Tradition in Tamilnadu, (iii) Research in Jainism. These lectures are being published by the University of Madras.

(III) Special Lecturrs delivered in the University of Dharwad (Karnataka). They are :

(i) Mahavira and Religion of Magadha, (ii) Extension of Jainism in South India (with special reference to Karnataka, (iii) Relevance of Mahavira's Teachings.

(IV) Jain Kathā Sāhitya : Vividha Roonon Men (in Hindi) : Lectures delivered on behalf of the Buddhist Department of Delhi University; Shri Rajkrishna Jain Charitable Trust, New Delhi. The Lectures are still in Mss.

(V) Buddha : The Light of Asia in Manuscript.

લક્ષ્મણભાઈ ભોજક લાડોલની પાષાણપ્રતિમાના લેખોનું
અધ્યયન.

લક્ષ્મણભાઈ ભોજક ચિંતામણિ પાશ્વનાથ (ટાકરશાની પોળ,
જમાલપુર, અમદાવાદ)ના દહેરાસરની પ્રતિમા-
ઓના લેખોનું વાંચન અને અધ્યયન.

રમણલાલ મહેતા, કનુભાઈ શેઠ : અમદાવાદ સ્થિત જૈન દહેરાસરો :
એક પુરાતાર્થિક અધ્યયન

ભારતમાં વિવિધ નગરો, તીર્થો આદિમાં જૈન યૈત્યો કે દેરાસરો જુદે જુદે વખતે બંધાય છે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર, વિસર્જન આદિ થયા કરે છે. આ નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા સતત ચાલે છે.

ભારતીય જ્ઞાન-પ્રણાલીમાં પ્રાચીનયુગ ધ. સ.ની સાતમી કે આઠમી સદીથી પૂરો થયેલો ગણવાની પદ્ધતિ વિકસતાં જાણે કે આ કાલ પછી ભારતમાં આ પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ ગઈ હોય એવો ભાવ પ્રવર્તે છે.

આ ભાવ સત્યથી વેગળો હોવાનું જૈન અને જૈનેતર સ્થાપત્ય, શિલ્પ આદિ સ્પષ્ટ કરીને, આ યુગમાં દેશકાલાનુસાર તૈયાર થયા કર્યાં હોવાનો અનુભવ ઠેર ઠેર થાય છે.

તેથી આ શિલ્પ-સ્થાપત્યનું તેના ઉદ્ભવે આપતાં વાણીગત સાધનો સાથે અધ્યયન કરવાથી અનેક પ્રકારની નવી માહિતી પ્રાપ્ત થાય એવો અનુભવ થવાથી આ ક્ષેત્રમાં અન્વેષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી છે.

આ પ્રવૃત્તિનાં બે અંગો છે. પ્રથમ અંગ ચૈત્યનું સ્થળ પર નિરીક્ષણ કરી તેની ઐતિહાસિક, સામાજિક, ધાર્મિક આદિ પરિસ્થિતિનું અધ્યયન શરૂ કરવા માટે અમદાવાદમાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે.

આ પ્રયત્નને લીધે અમદાવાદમાં છેલ્લાં ચારસો વર્ષથી અસ્તિત્વ ધરાવતાં આકર્ષક દેરાસરોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. તથા છેલ્લાં ચારસો-પાંચસો વર્ષના કલાના ઇતિહાસ પર વિવિધ પ્રકારે વધુ પ્રકાશ પડે છે. તથા તેની પરંપરામાં થયેલા ફેરફારો, જૈન વસતીના ફેરફારો, સ્થળાંતરો આદિથી અમદાવાદના ઇતિહાસના કેટલાંક પાસાં સમજાય છે.

પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા : આગમ વિષયક લેખસંગ્રહ

આગમ સાહિત્યના વિવિધ પાસાંઓની ચર્ચા કરતા હિન્દી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા લેખોનું સંકલન.

રમેશભાઈ માલવણિયા : કલ્પસૂત્રના ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવાની યોજના- પૂર્વકની ગોઠવણી અને અધ્યયન

કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત પ્રસંગચિત્રોને પ્રદર્શિત કરવાની આગવી ગોઠવણી. એક જ ચિત્ર પ્રસંગને કાળક્રમને અનુસરી ક્રમબદ્ધ શતકાનુસાર રજૂ કરવામાં પ્રયોજન એ છે કે કળામર્મજ્ઞ પ્રત્યેક સમય સાથે સંકળાયેલ અને સમયાનુક્રમ સાથે ઉપસ્થિત કળામાં તેના રંગો, એની સૂક્ષ્મતા, સુવર્ણના થયેલા આરંભને, લાજવર્તી રંગોના પ્રવેશને નિમિષમાત્રમાં સમજી શકે. આ સાથે કથા-પ્રસંગને પણ અવલોકી શકે- સંગ્રહાલયોના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારના ક્રમ-સ્થાપનાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ છે. ચિત્રોનું અધ્યયન કલાસૂક્ષ્મી કરવામાં આવ્યું છે.

રમેશભાઈ માલવણિયા : જૈન વસ્ત્રપદ્ધતોની યોજનાપૂર્વકની ગોઠવણી અને અધ્યયન

જૈન પરંપરાના પ્રાપ્ત વિવિધ પદ્ધતોને પ્રદર્શિત કરી, તેના વિષયની છણાવટ- પૂર્વકનું વર્ણન અને અધ્યયન. સૂરિમંત્ર વસ્ત્રપદ્ધ, સહસ્રકૃણાપાર્શ્વનાથ ચિત્રપદ્ધ, શત્રુ-ન્યવસ્ત્રપદ્ધ, વિવિધતીર્થપદ્ધ, પંચતીર્થીવસ્ત્રપદ્ધ, અદીક્રીપવસ્ત્રપદ્ધ, વર્ધમાનવિદ્યાપદ્ધ, વગેરે પદ્ધ અંગે અધ્યયન.

રમેશભાઈ માલવણિયા : જૈન સચિત્ર કથાત્મક કૃતિઓનું અધ્યયન

જૈન કથા-પરંપરામાં પ્રાપ્ત સચિત્ર પોથીના ચિત્ર-પ્રસંગનું વર્ણન અને અધ્યયન. ઢોલા-મારુ, સદેવંત-સાવલિંગા. મધુમાલતી વગેરે કથાનું અધ્યયન.

પારુલ માંકડ : આચાર્ય નરેન્દ્રભલસૂરિકૃત 'અલંકારમહોદધિ'

વિવેચનાત્મક અને તુલનાત્મક અધ્યયન (ગુજરાતી અનુવાદ સહ. મંત્રી વસ્તુપાલ— તેજપાલ (રાજા વીરધવલ)ના સમયમાં વસ્તુપાલની વિનંતીથી અને ગુરુ નરચન્દ્રસૂરિની આજ્ઞાથી વિ.સં. ૧૨૮૨માં રચાયેલો ગ્રંથ. પ્રસ્તુત ગ્રંથ ૮ 'તરંગો'માં (= કરણોમાં) વિલાસિત છે, જેમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનાં લગભગ સર્વ તત્ત્વો જેમ કે, કાવ્ય-લક્ષણ, કાવ્યપ્રકારો, ધ્વનિભેદો, શબ્દશક્તિવિચાર, રસ, ગુણ અને શબ્દાર્થના અલંકારોનું વિવેચન છે. ગ્રંથમાં કારિકા, સ્વોપનવૃત્તિ અને ઉદાહરણો - આ ક્રમ મોટે ભાગે જળવાયે છે. નરેન્દ્રભલસૂરિ ધ્વનિસિદ્ધાંતને અનુસરે છે છતાં તેમનું વલણ સમન્વયવાદી જણાય છે. તેમના પર ભોજનો પ્રભાવ પણ થોડેઘણે અંશે જોવા મળે છે. બાકી કાવ્યલક્ષણ, ધ્વનિભેદો અને અલંકારોની ચર્ચામાં તેમનો ઝોક મમ્મટપરક વિશેષ રહ્યો છે. ક્યારેક તેઓ હેમચન્દ્રને પણ અનુસર્યા છે. કારિકા અને ગદ્યખંડો સરળ અને રસાળ શૈલીમાં રચાયાં છે. સ્વોપનવૃત્તિમાં ક્યારેક અધૂરપ દેખાઈ આવે છે. ગ્રંથમાં વિષયોનું સંયોજન ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે થયેલું છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે અને નવાસવા કવિને માટે આનું અધ્યયન લાભપ્રદ અને તેવું છે.

રમણલાલ ચી. શાહ

પ્રભાવક સ્થવિરો ભાગ-૫.

લલિતકુમાર :

The History of the Gujarati Painting style of the sixteenth and seventeenth century

The History of Gujarati Painting of the sixteenth century witnesses certain changes which gave birth to a new idiom. The Sangrahaṇīsūtra painted by Govinda at Matar in 1583 A.D. is one of the famous document to illustrate this style. But how and when this style originated and its development in the subsequent centuries are some of the issues which are being examined in the light of new evidences in the present study.

The present researcher solicits information on the new documents of the 16th and 17th century from museums, bhandaras, private collections or individuals which shall be duly acknowledged.

અરુણાખેન લઠ્ઠા : 'મરણસમાધિ' પ્રકીર્ણકલુ' અધ્યયન.

શતેન્દ્ર શાહ : નિર્ગ્થસ્તોત્રમણિ મંજૂષા. ત્રણ ભાગમાં.

પ્રથમ ભાગમાં આગમિક કાળથી પ્રાક્ર મધ્યકાળ સુધીના પ્રવેતામ્બર - દ્વિગમ્બર ભાવવાહી પ્રાકૃત સ્તોત્રોતો સમાવેશ કરવામાં આવશે. આ સંગ્રહમાં સ્તોત્ર ઉપરાંત સ્તોત્રના પ્રકારો, છંદો, ભાષા, શૈલી, વિષયવસ્તુ આદિનો વિસ્તૃત, તુલનાત્મક અને સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કરી વિવેચન કરવામાં આવશે.

બીજા ભાગમાં સંસ્કૃત સ્તોત્રો અંગેની વિગતો અને સ્તોત્રોનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે. આમાં સ્તોત્રકર્તાના સમય અંગે અને સંગ્રહાય અંગે ઐતિહાસિક અભ્યાસ કરવામાં આવશે. આ સંગ્રહમાં પણ કોઈ પણ જાતના સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ વગર ઉત્તમ અને ભાવવાહી જૈન સ્તોત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો પણ આમાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે.

અપભ્રંશ સ્તોત્રો : હાલ અમને અપભ્રંશ સ્તોત્રો વધુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયાં નથી. પણ જે વધુ સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ થશે તો અલગ ગ્રંથ સ્વરૂપે અન્યથા પ્રાકૃત સ્તોત્રના અંતે આ અપભ્રંશ સ્તોત્રોનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે સ્તોત્રસંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાનું વિચાર્યું છે. પ્રથમ ભાગ- પ્રાકૃત સ્તોત્રોનો પ્રાય: તૈયાર છે. છપાઈ કામ ચાલી રહ્યું છે. ત્રણેય ભાગ તૈયાર થતાં લગભગ બે વર્ષ લાગશે.

નિર્મલા શર્મા : A critical study of Rāgamālā paintings

Working on 'A critical study of Rāgamālā paintings of Gujarat, Rajasthan and central India' as a part of her Ph. D. thesis. The earliest Rāgamālā paintings are found on the border of Jain illustrated Kalpasūtra manuscript of 14th C.C. A D.

શૈલેન્દ્ર એસ. શર્મા : 'જૈન બાયોલોજી એન્ડ ઝોડન બાયોલોજી'

શૈલેન્દ્ર એસ. શર્મા : 'જૈન કોસ્મોલોજી એન્ડ કરન્ટ કોસ્મોલોજી'

श्रीमती प्रीतम सिंघवी : समत्वयोग

जैन धर्म, जैन दर्शन और जैन संस्कृति समभाव पर आधारित है। इसके बिना जैन धर्म निष्प्राण है। 'आचारांग' सूत्र में कहा गया है—

“समियाए षम्मे आरिणहि पवेइयं ।”

आत्मा की प्रशान्त निर्मल वृत्ति ही समता है। वही सम्यक् चारित्ररूप, मोक्ष का मूल है। जैन दर्शन की साधना समत्वयोग की साधना है, सामायिक की साधना है एवं समभाव की साधना है। मोक्ष का मार्ग कहीं बाहर से नहीं है, वह साधक के अन्तर चैतन्य में ही है। साधक को जो कुछ पाना है, अपने अन्दर पाना है। जैन दर्शन ने स्पष्ट शब्दों में उद्घोषणा की है कि प्रत्येक साधक के अपने ही हाथों में मुक्ति को अधिगत करने का उपाय एवं साधन है। और वह साधना क्या है? सम्यग् दर्शन, सम्यग् ज्ञान और सम्यक् चरित्र। इन तीनों का समुचित रूप ही मुक्ति का वास्तविक उपाय और साधन है।

मैं अपनी कृत्ति में समत्वयोग से सम्बन्धित जैन धर्म, बौद्ध धर्म तथा गीता में निहित विचारों का तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत करने में प्रयत्नशील हूँ। कृत्ति में सामायिक, शान्तरस, अनेकान्त दृष्टि, रत्नमय इत्यादि पर विशेष अभ्ययन प्रस्तुत करने का विचार है।

श्रीमति प्रीतम सिंघवी : अनेकान्तवाद आधुनिक संदर्भ में

अनेकान्तवाद भारतीय दर्शनों को एक संयोजन कड़ी और जैन दर्शन का हृदय है। यह समन्वय, शान्ति और समभाव का सूचक है। मैं अपनी पुस्तक में अनेकान्त सम्बन्धित आधुनिक विचारों पर विशेष बल दे रही हूँ। मेरा यह भी प्रयत्न है कि किस प्रकार अनेकान्त दृष्टि के द्वारा समन्वय, शान्ति और समभाव स्थापित किया जा सकता है।

साध्वी सुरेखाश्री : पंच परमेष्ठी : परमात्म विषयक जैन विचारणा

‘पंच परमेष्ठी : परमात्म विषयक जैन विचारणा’ इस विषय पर किया जा रहा यह शोध कार्य, पंच परमेष्ठी के अपूर्व रहस्यों को उद्घाटित करेगा। अर्हत्, सिद्ध,

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઓર સાધુ એ પંચ પદ જૈન વિચારણા મેં પંચ પરમેષ્ટી મેં પ્રતિષ્ઠા રલ્લે હેં । આજ 'પરમેષ્ટી' શબ્દ માત્ર જૈન ધર્મ ઢર્શન કે લિષ્ઠ હી રૂઢ હો ગયા હૈ । જલ્લ કલ્લ લ્લ જૈનાગમોં મેં ઢ્ઢષ્ટિપથ મેં ઢી નહીં આતા । કલ્લનુ બ્રાહ્મણ પરમ્પરાગત માન્ય હિંદુ સાહલ્લય-લ્લેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનલ્લષ્ઢ, સંહલ્લતા આલ્લિ મેં પ્રલ્લુર માત્રા મેં ઉલ્લલલ્લલ્લ હુઆ હૈ । તલ્લ પ્રલ્લન હોતા હૈ કલ્લ 'પરમેષ્ટી' શબ્દ કલ્લ પ્રકાર જૈન પરંપરા મેં રૂઢ હો ગયા । હસ પ્રકાર કે અનેકાનેક તથ્યોં કો ઉજાગર કરતા હુઆ યહ શોલ્લ-કાર્ય પંચ પદોં કે ંક ંક પહલ્લ પર ચલ્લનતન પ્રસુત કરેગા ।

સંલ્લેપ, અનુલ્લવાઢ, સંકલ્લન, પુનરુલ્લુલ્લ વગેરે

અપ્પ્યાત્મસાર : મૂળ કર્તા : યશોવલ્લન્ય વાચક. ગુજરાતી અનુલ્લવાઢ : રમલ્લુલ્લલ્લ સી. શાલ્લ

કર્મલ્લકૃતિ (મૂલ ગાથા, ચૂલ્લિલ્લ, ઢિપ્પલ્લુ, ઢીકા સહલ્લિત) ગુજરાતી અનુલ્લવાઢ મુનિ ઢિલ્લયરત્નલ્લવલ્લન્ય

મૂળકર્તા : શલ્લવશર્મસૂરિ. ચૂલ્લિલ્લકાર, ચિરંતનાચાર્ય. ઢીકાકાર મલ્લયગિરિ તથા યશોવલ્લન્યલ્લ ઢિપ્પલ્લુકાર મલ્લયગિરિ તથા યશોવલ્લન્ય.

કર્મના અલ્લધન, સંક્રમલ્લુ, ઉઢીરણા, ઉઢ્ય, સત્તા આઢિ પઢાર્થોંનું વલ્લુન, કર્મ અંથ અંજે પ્રાપ્ત સર્વ સામગ્રીને સંગૃહીત કરવાનો પ્રયાસ.

મુનિશ્રી ન્યાયલ્લવલ્લન્યલ્લકૃત જૈનઢર્શન : અંત્રેલ્લ અનુલ્લવાઢ : નગીનભાઈ શાલ્લ

જે અંથની આર આર આલ્લુત્તિઓ થઈ ચૂકી છે તે અંથનો અંત્રેલ્લ અનુલ્લવાઢ આ કામ લ્લલ્લુના અંત સુધીમાં પૂરુ યઈ જવાની ધારણા છે. મુનિશ્રી ન્યાયલ્લવલ્લન્યલ્લ એ તત્ત્વઢર્શી, સમનવયપ્રેમી, ઉઢારમના, ઉઢારત્તચરિત જૈન સાધુ થઈ ગયા. તેમણે ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં વિલ્લિધવિષયક રચનાઓ કરી છે. ન્યાયલ્લવલ્લન્યલ્લ એ પૂર્વાચાર્યવલ્લિલ્લિત વિલ્લિધ જૈનધર્મમાન્ય તાત્ત્વલ્લક પઢાર્થોંને વીણી વીણીને વર્તમાન યુગને સમજાય તે રીતે નિરૂપ્યા છે. એવો મુનિશ્રી પુણ્યલ્લવલ્લન્યલ્લનો મત છે.

ધર્મકથાનુલ્લયોગ ભાગ-૨ : ગુજરાતી અનુલ્લવાઢ રમલ્લુલ્લલ્લલ્લ શાલ્લ

ધર્મસંઅલ્લુલ્લી (ભાગ ૨) મૂળકર્તા : ઢરિભલ્લસૂરિ. ઢીકાકાર : મલ્લયગિરિ. ગુજરાતી અનુલ્લવાઢ : મુનિ ઢિલ્લયરત્નલ્લવલ્લન્યલ્લ

પાંચ મહાવ્રતનું વિરતૃત વર્ણન. દિગંબર આદિ મતોનું તર્કથી ખંડન.
અન્તમાં સર્વજ્ઞસિદ્ધિની ચર્ચા.

હાલ આ ગ્રંથ છપાઈ રહ્યો છે.

મહાવીર-ચરિત્ર'. મૂળકર્તા : ગુણચંદ્રસૂરિ. ૧૧મો શ્લોક. ગુજરાતી અનુવાદ :

રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા

વસુદેવ-હિંડી (મધ્યમ ખંડ, ભાગ પહેલો) ગુજરાતી અનુવાદ :

રમણિકભાઈ શાહ

સ્વાહવાદમંજરી-ટીકા. મૂળ કર્તા : હેમચંદ્રાચાર્ય. ટીકાકાર મલ્લિખેણસૂરિ.

ગુજરાતી અનુવાદ : અનિતશેખરવિજયજી.

પરદર્શનનું સ્વરૂપ, જૈનેતર દર્શનોનું સરલ અને સૌમ્ય ભાષામાં ખંડન
કરતો ગ્રંથ. હાલ આ ગ્રંથ છપાઈ રહ્યો છે. (બીજી આવૃત્તિ)

शुद्धिपत्र

पृ.	पं.	शुद्धि	११	१६	दग्ध
१	२१	सुरि-	१२	२	साध्या
॥	छेदली भीष्ण	प्रलुपथी	॥	२४	शीण
४	८	विष्णुभद्रगभय	॥	छेदली	पाद्यसद्
८	१२	लच्छियध	१४	१	मेज्जलभ
॥	२३	पगदीया	॥	६	॥
॥	२५	रयवा	॥	२३	तंबा
६	७	सीहो	॥	२४	नाभमाला'
१०	१	सुविमल, कटरि मुहः 'पासम'	॥	२७	'ओणियो'),
१०	१	सुविमल, कटरि मुहः 'पासम'	॥	२८	सरभावे
१०	२४	('अने' रङ्ग करवा.)	१५	२	शिंताभण्डि'
॥	२५	ध्वनिपरिवर्तन	॥	छेदली भीष्ण	बाष्पो
११	३	येवा	१६	२	मद्यपाशनम्
॥	४	तरीके	॥	२२	निजामउ
॥			॥	२५	पडिस्सय

